

Galgen in laatmiddeleeuws Friesland

J.A. MOL

Inleiding

Galgen hoorden in de vijftiende eeuw tot het vertrouwde straatbeeld in Friesland.¹ Daarbij moeten we dan niet in de eerste plaats denken aan de gelegenhedswerktuigen die op stadspaleis voor executies werden opgericht en vervolgens weer afgebroken, maar aan de permanente bouwsels van hout of steen, waaraan de lijken van misdadigers na hun terechtstelling werden tentoongesteld tot ze ontbonden waren. Doorgaans stonden daarbij ook wagenwielen op staken, bij wijze van platform waarop de lichamen van onthoofde en geradbraakte criminelen konden worden gelegd. Alleen al in het hier besproken gebied tussen Vlie en Lauwers moeten vóór 1515 zeker veertig van zulke galg-en-rad-constructies hebben gestaan. Deze bouwsels waren opvallend aanwezig in het landschap, op natuurlijke verhogingen, bij drukke wegen en vaarten, of buitendijks, omdat ze van ver gezien moesten kunnen worden.

Ondanks hun nadrukkelijke positionering in de openbare ruimte en de betekenis die ze daardoor voor het grote publiek hebben gehad, is er weinig aandacht aan de geschiedenis van de galgen besteed, in Nederland en elders in West-Europa. Het in de jaren zeventig verschenen boekje van Jelgersma over *Galgebergen en galgevelden* is de enige zelfstandige Nederlandse studie die eraan gewijd is. Het richt zich op de steden in West- en Midden-Nederland, bestrijkt voornamelijk de zeventiende en achttiende eeuw en laat de ontstaansproblematiek grotendeels buiten beschouwing. De algemene criminaliteits- en strafrechtshistorische werken besteden slechts zijdelings aandacht aan het fenomeen; studies over staatsvorming laten het zelfs geheel terzijde.² Een verklaring voor die geringe belangstelling zou kunnen zijn dat de morbiditeit van het onderwerp de onderzoekers afschrikt. Dat ligt echter minder voor de hand als men bedenkt dat over het werk en de verschijning van de beul juist wel de nodige literatuur verschenen is.³ De meest waarschijnlijke reden lijkt daarom dat over de bouw, de verspreiding en de functie van galgen in de Middeleeuwen nu eenmaal weinig bronnen beschikbaar zijn. Lokaliseerbare afbeeldingen op kaarten, prenten en schilderijen kennen we eerst uit de zestiende eeuw. En vermeldingen in overheidsadministraties zijn er nauwelijks van voor 1500. De galgen zelf zijn vergaan. Zelfs van de meest degelijke bouwsels uit de vroegmoderne tijd resteren amper fundementsdelen. Hooguit vinden archeologen wel eens schedels en botten van gehangenen die ter plekke in de grond gekomen zijn.

De Leeuwarder galg langs de trekvaart naar Harlingen, naar een prent van Pieter Idzes Portier uit 1774

Er is echter één spoor dat de galgenhistoricus verder kan helpen: dat van de naamkunde. De herinnering aan galgen is namelijk vaak versteend in veldnamen, waternamen en andere toponiemen, zoals *Galge(n)berg*, *Galgeduin*, *Galgefenne*, *Galgekamp*, *Galgerak*, *Galgeveld*, *Galgewater*, *Galgewier*, *Galgeweel*, enz.; namen die dus hun galg-bestanddeel behouden hebben toen de constructies waaraan ze hun ontstaan dankten, in onbruik zijn geraakt en afgebroken werden of vergingen. Deze zijn te inventariseren en te lokaliseren, waarna te toetsen valt of ze ook werkelijk naar een historische galg verwijzen. Zulke namen vormen het voornaamste materiaal voor dit artikel. Het kon worden bijeengebracht met behulp van de omvangrijke verzameling gelokaliseerde veld- en waternamen, die in de jaren veertig en vijftig van de vorige eeuw door medewerkers van de Fryske Akademy is aangelegd.⁴ Van belang daarbij is dat via het sinds kort beschikbare historische GIS-systeem van dit zelfde instituut niet alleen de voormalige galglocaties maar ook hun eigenaars in kaart gebracht kunnen worden, wat enkele aanwijzingen oplevert over wie er mogelijk bij het oprichten en onderhouden van de galg betrokken zijn geweest.⁵

Het aantal, de spreiding en de functie van deze strafwerktuigen in Friesland zijn vooral het bestuderen waard in relatie tot de bijzondere sociale en politieke ontwikkeling van dit gebied in de late Middeleeuwen. Het is bekend dat galgen niet alleen gebouwd werden om vrees in te boezemen en afschrik

te wekken. Ze dienden tevens als herkenningsteken van de hoge heerlijkheid.⁶ De drager van de bloedban c.q. de beschikker over het halsrecht maakte er zowel de eigen inwoners als de bezoekers mee duidelijk dat zij zich in een zelfstandig rechtsgebied bevonden. Vredebreuk, zo was de boodschap, wordt hier niet ter correctie aan de familie van het slachtoffer overgelaten maar namens de gemeenschap streng door het gezag gestraft. De galg symboliseerde aldus het geweldsmonopolie van de overheid. Tegelijkertijd lijkt ze ook bedoeld te zijn geweest om de idee van de noodzaak van pijnlijke lijfstraffen te verbreiden, die op haar beurt nauw verbonden was met de ontwikkeling van de moderne territoriale (vorsten)staat, waarbinnen ze haar acceptatie moest bevorderen.

Dat brengt ons bij het eigenlijke onderzoeksthema, namelijk hoe het toepassen van de doodstraf, het aanleggen van zulke gerechtsplaatsen en het daar tentoonstellen van terechtgestelde misdadigers zich verhielden met het gedecentraliseerde, communale bestuur dat in de late Middeleeuwen overal in Friesland bewesten de Lauwers werd aangetroffen. Dit gebied was sinds het midden van de dertiende eeuw immers vrij van landsheerlijk gezag, wat inhield dat per gouw of landgemeente (*terra*) de inheemse elite zelf het bestuur en de rechtspraak uitoefende onder leiding van door het volk gekozen rechters.⁷ De vrije Friese landen waren dragers van de hoge heerlijkheid. Zij erkenden dat ze die oorspronkelijk aan het koninklijke gezag ontleenden, waaronder ze ook nominaal meenden te vallen. Als communaal bestuurd plattelandsterritoria waren het echter vrij los georganiseerde verbanden, zonder politieapparaat en met slechts een minimum aan bestuurlijke infrastructuur. Ze beschikten tot ver in de vijftiende eeuw niet over eigen schrijvers, eigen gebouwen en andere centrale voorzieningen. De meeste gouwen en hun subdistricten hadden bij wijze van spreken alleen een eigen zegel.

Gegeven deze omstandigheid rijst de vraag wanneer, hoe en waarom de demonstratie van het (kunnen) toepassen van de doodstraf met behulp van galg-en-rad-constructies ingang heeft gevonden in deze reeks van zelfstandige miniterritoria, die ieder het permanente gezag van een landsheer misten. Die vraag klemmt te meer voor de Friese gebieden omdat juist zij bekend stonden om hun compositierecht. Veel misdrijven waarop elders al vroeg de doodstraf stond, zoals doodslag, konden hier met het betalen van boetes en breuken worden afgedaan. Niet dat in de oude Friese rechtsteksten nooit sprake is van hangen of onthoofden; maar zo op het eerste gezicht stralen ze uit dat de rechtsorde er, wanneer ze geschonden is, eerst en vooral met geld hersteld kan worden.

Als eindterm voor dit onderzoek is 1515 gekozen. Dat is het jaar, waarin het gezag over Friesland bewesten de Lauwers door hertog Georg van Saksen werd overgedragen aan Karel V. Op het eerste gezicht lijkt het einde van de Friese vrijheid in 1498 een meer voor de hand liggende datum, omdat Georgs vader, Albrecht, toen het gebied veroverde, het bestuur centraliseerde en

daarbij onder meer een overkoepelend gerechtshof in Leeuwarden instelde met verregaande juridische bevoegdheden. Verschillende auteurs nemen aan dat dit Hof van meet af aan de halsrechtspraak voor heel het gewest heeft uitgeoefend, en dat bijgevolg sinds 1498 alle executies voortaan in Leeuwarden werden voltrokken.⁸ Dat blijkt bij nadere toetsing echter niet het geval.⁹ Ook al was het wel de intentie van hertog Georg het 'pijnlijk strafgerecht' te centraliseren en alle in Friesland begane halsmisdaden in Leeuwarden te laten berechten, het zou nog tot 1515 duren eer de steden en grietenijen ook werkelijk afstand deden van hun recht op executie en expositie van de veroordeelde misdadigers.

Compositie versus doodstraf in het Oudfries recht

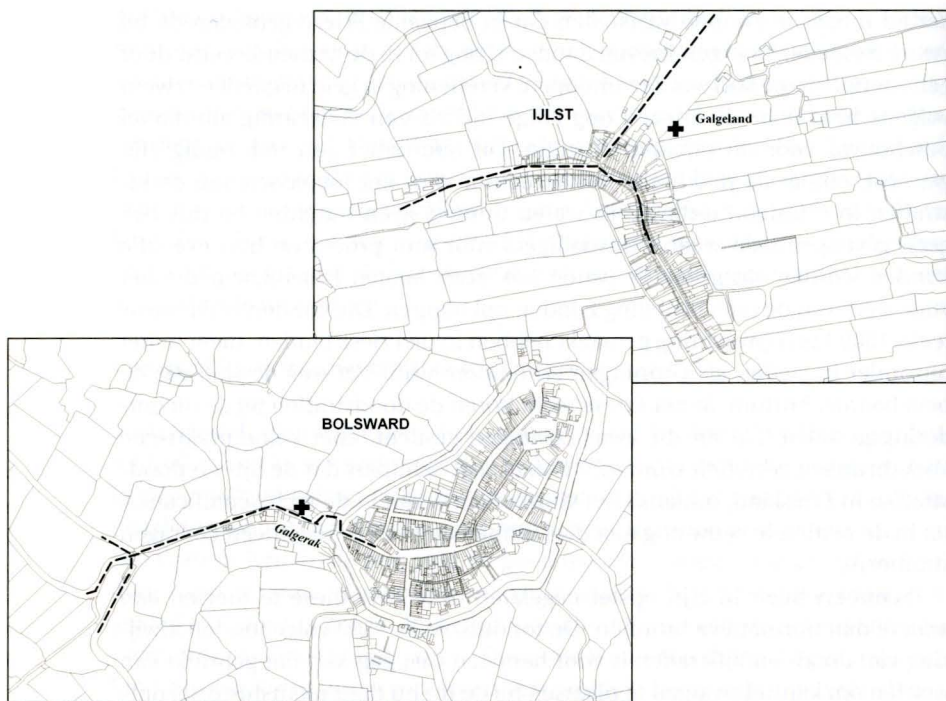
Veelzeggend en programmatisch voor het sterke boetekarakter van het middeleeuwse Friese rechtssysteem is de zestiende keur uit de voor het gehele Friese gebied geldende *Zeventien Keuren*, een tekst die mogelijk al uit de twaalfde eeuw stamt. Daarin staat met zoveel woorden geschreven '[...] dat alle Friezen hun vrede met geld en goed mogen zoenen'.¹⁰ Op grond van dit door Karel de Grote geschonken voorrecht zouden de Friezen in de Saksische gebieden – en dus ook in hun eigen land – vrij zijn van de gevangenis, de tuchtroede en andere lijfstraffen. Daarmee is meteen duidelijk gemaakt dat het Friese systeem zich keert tegen een praktijk die in naburige gebieden – onder meer onder druk van de lands- en godsvredewebeweging – al lang aanvaard was, namelijk de toepassing van pijnlijke straffen. De Göttinger medievist Ernst Schubert die in een recent artikel aandacht voor deze bijzondere Friese ontwikkeling heeft gevraagd, spreekt in dit verband van een 'dezidierte, aber keineswegs konsequente Ablehnung der Blutgerichtsbarkeit, der Lebens- und Körperstrafen'.¹¹ We kennen het Friese boetesysteem al uit de late achttiende eeuw, uit de *Lex Frisionum*, waarin voor elke overtreding en verwonding een weergeld- en een breuktarief is gehanteerd. Deze tarieven, en dus ook de boetepraktijk, hadden een opmerkelijk structureel en continu karakter, want een groot aantal ervan keert terug met nauwelijks afwijkende bedragen terug in de boeteregisters die voor de onderscheiden Friese rechtsdistricten van de late Middeleeuwen bewaard gebleven zijn.¹² Essentieel erin is, dat ook doodslag met geld geboet kan worden.

Dat wil niet zeggen dat in het Friese recht in het geheel geen doodstraffen geclausuleerd zijn voor zware misdaden. Wie de rijke collectie overgeleverde rechtsteksten doorzoekt op halsmisdaden, stuit al snel op artikelen over kapitale delicten als roofmoord, kerkroof, brandstichting, valsemunterij en landverraad, waarop wel degelijk de doodstraf staat. 'Moord moet men met moord vergelden' is een uitspraak die in verschillende bepalingen terugkeert.¹³ Schubert is zich daarvan bewust maar beoordeelt het voorkomen ervan als een schijnbare tegenspraak in het Friese recht.¹⁴ Schijnbaar, omdat hij tegelij-

kertijd meent te kunnen vaststellen dat in bepaalde Friese gebieden de bij zware misdaden voorgeschreven doodstraf nog tot in de zestiende eeuw door een zoenprestatie kon worden ontlopen. Vereffening in geld of goederen werd volgens hem door de Friezen nog lange tijd als een volwaardig alternatief beschouwd voor de pijnlijke executie. Dit alternatief zou ook nodig zijn geweest, omdat de praktische infrastructuur voor het toepassen van doodstraffen in Friesland ontbrak. Er waren immers geen burchten en dus ook geen gevangenissen waarin misdadigers vóór hun proces en hun executie konden worden vastgezet. Er waren ook geen beulen beschikbaar die het vuile werk van de terechtstelling konden opknappen. Die zouden eerst omstreeks 1500 hun opwachting gemaakt hebben in de Friese landen, meer in het bijzonder in steden als Groningen en Emden: want het was de stad die de beul baarde. Kortom, in het Friese recht horen de doodstraffen bij de uitzonderingsgevallen '[...] für die zwar Lösungen gesucht, aber keine praktische Vorkehrungen getroffen wurden'.¹⁵ Elders zegt Schubert dat de lijf- en doodstraffen in Friesland, ondanks het voorkomen ervan in de rechtscodificaties, tot in de zestiende eeuw nog niet deel uitmaakten van de algemeen gedragen strafnorm.

Schubert heeft in zijn opstel nagelaten deze hypothese te toetsen aan andere dan normatieve bronnen. De tot omstreeks 1500 volgehouden afwijzing van dood- en lijfstraffen is voor hem een vast gegeven dat gebruikt kan worden om kanttekeningen te plaatsen bij de tot nu door rechtshistorici ontwikkelde theorieën over het hoe en waarom van de overgang van 'weergeld naar straf' ofwel van compositie- naar bloedrechtspraak in het Duitse strafrecht. Het zal duidelijk zijn dat onze zoektocht naar de rechtspraktijk, meer in het bijzonder naar het voorkomen van galgen, daar op voorhand niet mee spoort. De nieuw verzamelde doodstraf- en galg-en-rad-gegevens in namen en verhalende bronnen doen ernstige twijfel rijzen aan de juistheid van Schuberts veronderstelling. Dat geldt bij nader inzien echter ook voor de hals-en-hoofdclausules in de rechtsteksten die al wel door Schubert geanalyseerd werden.

Laten we om te beginnen het vervolg van de boven geciteerde zestiende keur aan een nadere beschouwing onderwerpen. Daarin is met zoveel woorden sprake van *hauddeda*: hoofd- of halsmisdaden, waarvoor de pleger met zijn leven moet boeten om de gemeenschap tevreden te stellen. Op de allerswaarste delicten: nachtelijke brandstichting en andere heimelijke daden staat radbraken als straf, en op diefstal de galg, althans voor wie het niet kan betalen.¹⁶ Het moet worden gezegd dat in de zogenoemde Wenden die op de zestiende van de Zeventien Keuren in de zogenoemde Fivelgoër en Hunsinger handschriften worden gegeven slechts drie *mordseka* of euvel daden naar voren komen waarvoor de vrije Fries zijn hals zal verliezen: te weten kerkroof, landverraad en brandstichting in de kerk.¹⁷ Maar in andere teksten wordt toch ook de op heterdaad betrapte dief, die 's nachts heimelijk inbreekt, de

Zichtbaarheid bij de stad: de galgen van Bolsward en IJlst op een steenworp afstand van de stadsgracht

gewelddadige dood als straf voor ogen gehouden.¹⁸ Dat spreekt eigenlijk vanzelf als men bedenkt dat een dief niet over het geld en goed beschikt waarmee hij eventuele boetes en breuken voor zijn misdaad zou kunnen afkopen. Daarbij wordt hem verder het oneerlijke karakter van zijn handeling zwaar aangerekend. Die leidt ertoe dat hij ook op een eerloze wijze wordt terechtgesteld, te weten met de zwarte doek, de pijnlijke strop en het hangen aan de *northhaldabam* of *nortalda tre*: de naar het (onzalige) noorden gerichte bladloze boom, ofwel de galg.¹⁹ Op nog zwaardere vergripen, zoals roofmoord en de bovengenoemde kerkberoving, stond het breken van de botten en de te pronkstelling op het tien- of negenspakige rad: *thet tian spetzie fial*.²⁰ Hoe die straf diende te worden uitgevoerd, vindt men uitvoerig toegelicht in een vermoedelijk dertiende-eeuwse rechtsoptekening *Fan en schaekraef* (van een schaakroof) waarin onder artikel 8 drie casussen van gewelddadige roof behandeld worden: van een huis, een schip en een reizende koopman.²¹ Belangrijk daarin is dat voorzien wordt in het tentoonstellen van de lichamen der geëxecuteerden opdat de mensen ervan 'leren om vreselijke daden te vermijden'.

Kortom, roofmoord, diefstal en ook heimelijke, het slachtoffer ontorende brandstichting golden in het Friese recht zeker al sinds de twaalfde eeuw als halsmisdaden waarvoor de dader niet met geld en goed kon boeten. Latere teksten herhalen de bepalingen erover en geven er op betrekkelijk consistente wijze dezelfde uitleg aan. In de laat dertiende-eeuwse *Brokmer Brief* uit Oostfriesland bijvoorbeeld wordt op diverse plaatsen duidelijk gemaakt dat zowel roofmoord als diefstal met de dood bestraft worden.²² De waarde van het gestolen goed telde daarbij mee, maar het bedrag wordt niet genoemd – kennelijk werd het daar aan de rechters overgelaten bij welke waarde ze de balans door lieten slaan. In het Ommelander landrecht, dat in 1448 tussen Fivelgo en Hunsingo en de stad Groningen overeengekomen werd op basis van oudere Friese wetgeving, vinden we aan het slot over de casus moordbrand dat wanneer de dader schuldig bevonden is, de schade dubbel op zijn goed verhaald zal worden ‘[...] ende den schuldighen te rechten an syn lyf’.²³ En wat dieverij betreft: de dader moet hangen als het gestolen bedrag de waarde van één oude schild te boven gaat. Het marktrecht van Joure uit 1466 biedt dezelfde bepaling: *is it een schild ald ieldis ofte doer toe bowa, soe schilma hem zyn riucht dwaan*.²⁴ Zo treft men het ten overvloede ook aan in het zogenoemde Dokkumer verbond, dat Groningen in 1491 met de stad Dokkum, een aantal kloosters, verscheidene meenten en diverse hoofdelingen uit Oostergo sloot.²⁵ Vergelijken we deze bepalingen met wat er op dit terrein elders in Noord-Nederland en Noord-Duitsland gebruikelijk was, dan zijn er amper verschillen te constateren. Hooguit waren de richtbedragen waarboven men volgens de maximum voorgeschreven straffen tot hangen over ging, buiten Friesland iets lager.²⁶

Alleen ten aanzien van de beoordeling van doodslag onderscheidde Friesland zich van de omringende gebieden.²⁷ Die kon er met zoengeld gecompenseerd worden. We moeten daarbij echter bedenken dat dit uitsluitend mogelijk was voor degenen die de enorme bedragen aan man- en vredegeld (boete en breuken) voor doodslagen en ook verwondingen ook werkelijk op tafel konden leggen. Dat waren alleen edelen en eingeërfden die over flink wat onroerend goed beschikten, of familieleden dan wel dienstpersoneel van zulke vermogende lieden. Op dit punt zijn de Friese wetten duidelijk genoeg: wie niet kan boeten met zijn goed, die zal betalen met zijn bloed. In de zesde keur uit de *Nieuwe Riustringer Keuren* wordt daarover, vrij vertaald, bepaald dat de *blata* (= blote of arme man) die bij een vechtpartij een doodslag begaat en daarbij meteen gegrepen wordt, moet boeten met zijn hals; op zijn dood zal geen vredegeld staan’.²⁸ Wie onder *blata* de Oudfriese rechtsteksten op dit thema doorzoekt, stuit op dezelfde clausule in tal van variaties. Het onderstreept eens te meer dat eer, bezit en recht zeer nauw met elkaar verbonden waren in de middeleeuwse Friese maatschappij.²⁹

Kan men nu bij zoveel doodstrafbepalingen in de rechtsbronnen nog opmerken dat ze slechts voor het afschrik-effect waren opgenomen, omdat de

praktische organisatie voor het voltrekken ontbrak; wat door de rechters dan omzeild zou zijn door de misdaden te bestraffen met verbanningen of boetes? Ik denk het niet. In de eerste plaats mag uit het gebrek aan informatie over de praktijk van de procesgang in de Oudfriesche rechtsteksten niet worden afgeleid dat het aan een serieuze organisatie ontbroken heeft. Ook over de precieze gang van zaken tijdens de rechtszittingen en andere praktische aangelegenheden wordt ons teleurstellend weinig meegedeeld. Maar – en dat is het tweede punt – tussen de regels van de doodstrafbepalingen door zijn er wel degelijk aanwijzingen te vinden die vaste procedures en concrete voorzieningen vooronderstellen voor het grijpen, vonnissen en executeren van misdadigers die de dood schuldig waren.

Nemen we bijvoorbeeld de reeds geciteerde rechtsoptekening *Fan en schae kraef* over de casussen van gewelddadige roof.³⁰ Daarin worden in haast poëtische bewoordingen de rechtsgenoten gemaand om meteen de eigen bezigheden te staken zodra met klokgelui de roep tot achtervolging van rovers en dieven aangeheven wordt. Vrij vertaald luidt de tekst als volgt: 'is iemand oud of jong, dorstig of hongerig; of hij het koud heeft of warm, hij mag zelfs niet de tijd nemen om andere kleren aan te trekken; ieder die het signaal hoort dient meteen op te trekken om Gods vijanden te vervolgen'. Men hoeft niet veel Westerns te hebben gezien om zich voor te stellen hoe zo'n klopjacht door de dorpsrechter of de grietman op touw werd gezet als er ergens vee of goed geroofd was en de daders volgens horen zeggen nog niet ver weg waren.

En wat de eigenlijke terechtstelling betreft: in het jongere Schoutenrecht, dat voor Westerlauwers Friesland gold, wordt er vanuit gegaan dat de *banner* of gerechtsdienaar de veroordeelde zal binden en naar de galg leiden, waarna het slachtoffer van de dief de keus heeft of hij zelf het vonnis zal voltrekken dan wel dat hij iemand daarvoor inhuilt.³¹ In deze tijd – we spreken dan over de dertiende eeuw – was het in de Friese landen, net zoals elders, nog heel gewoon dat het slachtoffer of een van diens verwanten zelf de executie volvoerde, bij wijze van gerechtelijk toegestane wraak. Volgens een verdrag tussen Rüstringen en Bremen uit 1220 voltrekt de beroofde zelf de straf aan de rover.³² In de vroege veertiende eeuw lijkt dat ook in het Brokmer Land nog de gewone procedure te zijn geweest: degene die de dief grijpt – het veronderstelde slachtoffer – krijgt uiteraard zijn eigen goed terug en van het overige een mark zilver, waarna hij hem zelf zal terechtstellen: *and sa vrdue hine selwa*.³³ In 1451 geldt te Bolsward dat degene van wie het goed gestolen is, de dief hetzij zelf recht doet, hetzij iemand op zijn kosten de executie laat voltrekken. Als hij tot dat laatste niet bereid is, krijgt hij zijn goederen niet terug en zullen de schepenen de terechtstelling (laten?) verzorgen.³⁴ Zo wordt ons dus in de rechtsbronnen wel degelijk een blik gegund op de galg, de man aan het koord en de organisatie van de klopjacht.

Terechtstelling en te pronkstelling: stad en platteland

Uit de aangehaalde teksten kwam al naar voren dat toepassing van de doodstraf meer inhield dan alleen het voltrekken van het vonnis. Met hangen, onthoofden of radbraken was het niet gebeurd. Het lijk moest tentoongesteld worden, deels als extra straf of wraak namens de gemeenschap, en deels ter afschrikking. In de hiervoor aangehaalde *Fan en schaeakraef*-tekst wordt voor de geradbraakte roofmoordenaar bepaald dat hij buitendijks een plaats moet krijgen op een verhoogd rad dat nooit aan een wagen bevestigd is geweest, alwaar '[...] geen wind hem zal bewaaien, niemand naar hem zal kijken, geen dauw hem zal bevochtigen en geen zon hem zal beschijnen, opdat iedereen daaruit zal leren dat men misdaden moet vermijden'.³⁵ De interne tegenspraak in deze poëtische maar macabere passage zou zo uitgelegd kunnen worden, dat de gestrafte als persoon totaal uit de kosmos dient te verdwijnen maar tegelijkertijd als stoffelijk overschot voor iedereen zichtbaar moet zijn, zodat de gemeenschap er een les uit kan trekken. Het 'buiten de dijk plaatsen' geeft zelfs een extra symbolische lading aan die ambivalente boodschap. De veroordeelde komt er immers door op de grens van het land met de zee te verkeren, dat is aan de rand van de samenleving, gekeerd naar de boze buitenwereld. Dat doet denken aan de pre-christelijke doodstrafclausule voor de tempelschenner in de *Lex Frisionum*: wie het heiligdom onteert wordt naar de zee gevoerd, daar gecastreerd en ten offer gebracht aan de god, wiens tempel hij schond.³⁶ Belangrijk is echter ook dat de geëxecuteerde roofmoordenaar, tentoongesteld langs het water, van verre kan worden waargenomen. Dat geldt eveneens voor de dief die de strop heeft gekregen. Hij zal moeten hangen *bi tha wie*, dat is langs de openbare weg.³⁷

Het zijn vrij algemene, met symboliek overladen bepalingen die in tal van middeleeuwse rechtsbronnen uit heel Europa voorkomen. Ze benadrukken dat de doodstraf een openbare aangelegenheid was. Bij de door veel rituelen begeleide executie werd zoveel mogelijk publiek verzameld. Maar ook daarna diende via de maandenlange te pronkstelling aan de gemeenschap duidelijk te worden gemaakt dat de misdadiger zijn schending van de maatschappelijke orde moest boeten met een gruwelijk lot. Het ten voorbeeld stellen en vrees inboezemen waren aldus belangrijker dan het wraaknemen op, en het uit de gemeenschap verwijderen van de crimineel. Executie en expositie hoorden in beginsel bij elkaar en dienden een en hetzelfde doel.³⁸

Wat dan de werktuigen of praktische constructies betreft waarmee dat doel bereikt moest worden, daarvoor dient – vooraleer we ze voor Friesland kunnen inventariseren – de vraag te worden gesteld of ze wel tegelijkertijd voor beide functies konden worden ingezet, en zo ja in welke omstandigheden. Anders geformuleerd: werden de galg-en-radbouwsels die we voor Friesland in de bronnen aantreffen, zowel voor de executie als het tentoonstellen gebruikt, of waren het steeds constructies die of het een dan wel het

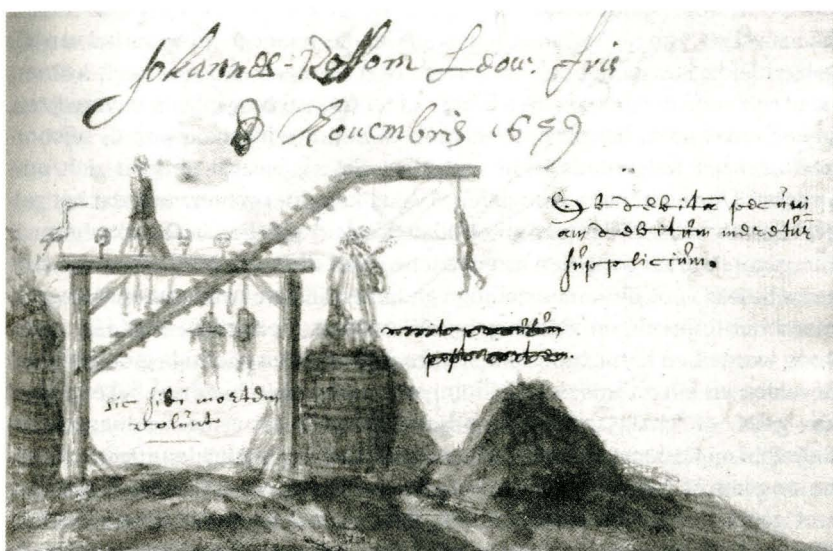
ander dienden? Uit de strafrechthistorische literatuur blijkt namelijk dat de grote steden in de late Middeleeuwen en Vroegmoderne tijd vrijwel allemaal over aparte tentoonstellingsgalgen beschikten die op enige afstand, maar wel goed zichtbaar buiten de muren, wallen of grachten gelegen waren. Zulke expositiebouwsels worden in de Nederlandstalige bronnen vaak het 'gerecht' (vergelijk het Duitse 'Hochgericht') genoemd. Daarheen werden de lijken der misdadigers na de executie gevoerd, gewoonlijk op rituele en vernederende wijze, om er te worden opgehangen of op een andere wijze geëxposeerd, ten prooi aan ratten en raven, tot ze waren vergaan.

Het Nederlands kent voor beide werktuigen maar één woord: galg. In het Frans en het Engels kan onderscheid gemaakt worden door het gebruik van twee verschillende termen.³⁹ De executiegalg, die enkelvoudig kan zijn, in de vorm van een knie, of dubbel, met een T-constructie – vandaar ook het meervoud *gallows* in het Engels –, heet in het Frans *potence* (naar de wilgeteen als strop) of *patibule* (naar het Latijnse *patibulum*, ook wel gebruikt om het dwarshout van Christus' kruis mee aan te duiden). De tentoonstellingsgalg vinden we in het Frans meestal aangeduid als *gibet* of *fourche de gibet*. *Fourche* (Latijn: *furca*) verwijst naar de vorkconstructie op de top van de staande posten, waarin en waarop de balk rustte, waaraan de veroordeelden werden gehangen. Het Franse *gibet* leeft in het Engels verder als *gibbet*.

Het galgenveld van Utrecht bevond zich in de zeventiende eeuw aan de Vaartse Rijn, een flink eind buiten de stadsgracht naar het zuiden.⁴⁰ Bekender wellicht, dankzij de tekeningen die Rembrandt, Reinier Vinkeles en anderen eraan gewijd hebben, is het Amsterdamse 'gerecht' bij de Volewijk aan de noordkant van het IJ.⁴¹ En wat het noorden van Nederland betreft, dient zeker ook de buitengalg van Groningen te worden genoemd, die zich in de zestiende eeuw aan de zuidrand van de stad bevond. De geschiedschrijver Sicke Benninge meldt dat deze in 1501 bij het beleg van Groningen door Albrecht van Saksen door Duitse landsknechten omver is getrokken. Het zou een kostbaar bouwwerk zijn geweest met zware ijzeren balken op pilaren van Bentheimer steen.⁴²

De gewoonte om voor executie en expositie in en bij de steden gescheiden werktuigen op te richten is betrekkelijk oud. De galgenplaats van Brussel, die op de Flotsenberg ten westen van de stad lag, bestond reeds in 1233.⁴³ Maar in Gent werden in de elfde eeuw misdadigers na hun dood nog lange tijd tentoongesteld op de plaats van de terechtstelling. Dat valt ten minste op te maken uit de mededeling van de kroniekschrijver Walter van Terwaan dat de lichamen van de opstandelingen Guido van Steenvoort en Bertulf pas van de strop werden gehaald toen hun ontbinding de lucht op de markt te zeer ging verpesten.⁴⁴ Daaruit wordt duidelijk dat het in handelsplaatsen met dichte bewoning op den duur wel snel tot scheiding van functies op dit terrein moest komen. De door stadsbesturen en landsheren nagestreefde permanente afschrikking verdroeg zich ruimtelijk slecht met de eveneens door hen te

bevorderen concentratie van economische activiteit. De oplossing was om tentoonstellingsplaatsen in te richten op korte afstand buiten de stad, waar de lijken van misdadigers wel goed zichtbaar waren, maar hun ontbinding de omwonenden niet te veel hinder bezorgde. Want zoveel is wel zeker: wonen en werken in de buurt van een galgenveld was geen pretje. 'Afschouwelijk is het gezicht ende den reuck van de doode, half jae verrotte misdadigers, die men aldaer pleeght aan te hangen ofte tentoon te stellen', zo motiveerden Utrechtse bewoners aan de Vaartse Rijn een verzoek tot verplaatsing van het galgeveld in 1674.

Friesland's centrale Leeuwarder galg, zoals afgebeeld in het Album Studiosorum van de Leeuwarder studentenvereniging in Franeker (Historisch Centrum Leeuwarden)

Voor de galg-en-radconstructies op het platteland kan het overlastprobleem niet zo groot geweest zijn. In de eerste plaats werden er – naar we mogen aannemen – minder, en ook minder vaak lijken tentoongesteld. De steden waren nu eenmaal dichter bevolkt en herbergden meer rijkdom, met als gevolg dat er meer criminelen actief waren. Daarbij zal de pakkans er groter zijn geweest. In de tweede plaats waren de galgenvelden op het platteland eenvoudig zodanig uit te kiezen en in te richten, rekening houdend met de heersende windrichting, dat de mensen in de omgeving er weinig last van hadden. Dat zou betekenen dat ze anders dan de stedelijke buitengalgen tevens als executieplaatsen hebben gediend. Scheiding van functies was niet alleen onnodig maar ook te kostbaar voor de besturen van de vaak minvermogende plattelandsdistricten. In de Groninger Ommelanden, waar de rechters ten plattelande tot 1795 de halsrechtspraak bleven uitoefenen, werden in de

zeventiende en achttiende eeuw de ter dood veroordeelden doorgaans geëxecuteerd en tentoongesteld op dezelfde gerechtsplaats, die altijd buiten de bebouwde kom van het dorp gelegen was.⁴⁵ Er is geen reden om aan te nemen dat dit in voorgaande eeuwen anders is geweest. Bij het inventariseren van de middeleeuwse galgen voor Friesland mogen we er daarom bij voorbaat van uitgaan dat, afgezien van sommige stadsgalgen, verreweg de meeste ervan zowel voor executie als voor expositie bestemd zijn geweest.

Galgen in of bij steden en grietenijen

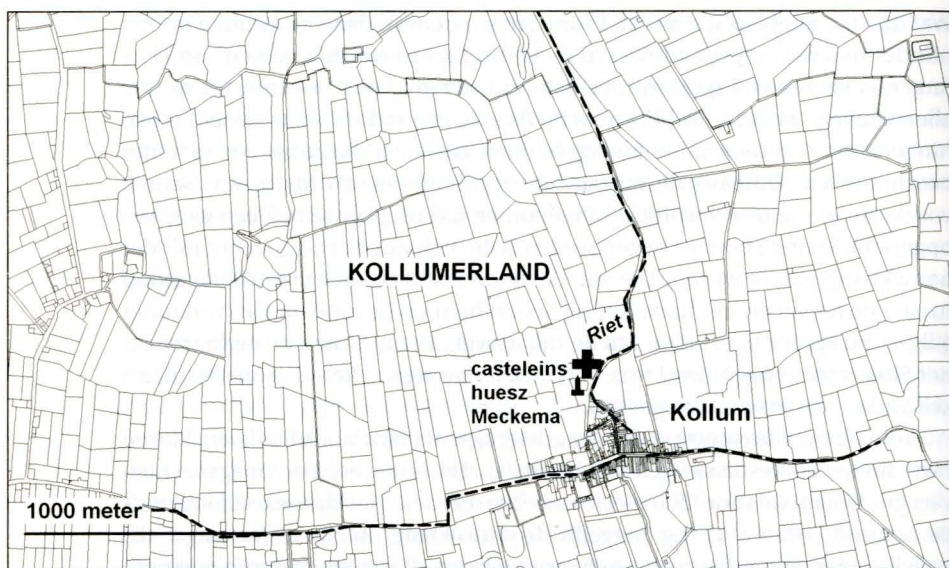
Bij het volgen van het toponiemenspoor dat ons naar een groot aantal van die galgen leidt, is voorzichtigheid vereist. Niet elke galgennaam hoeft immers naar een voormalige terechtstellings- of tentoonstellingsplaats te verwijzen. In een enkel geval betreft het een spot- of herinneringsnaam, zoals bijvoorbeeld bij het Galgenhuis in het terpdorp Stiens, waarin iemand zich omstreeks 1870 zou hebben verhangen.⁴⁶ Vaker komt het echter voor, dat het galgen-bestanddeel in de naam niet blijkt afgeleid van het strafwerktuig maar van gage (*myrica gale*), een aromatische plant die in de Middeleeuwen zeer gezocht was voor de samenstelling van het gruit, een kruidenmengsel waarmee bierbrouwsels op smaak gebracht werden. Deze plant kan één meter hoog worden en komt voor op lichtzure, kalkarme en vochtige grond bij heidevelden en langs oude rivierbeddingen. Omdat zij in het Fries bekend staat als 'galje' of 'gaalje', vinden we haar geregeld terug in veldnamen als Galjefjild en Galjemedden. Het is daarom van belang bij de identificatie steeds na te gaan of het toponiem eventueel op een oorspronkelijke begroeiing met gage kan slaan, wat overigens, gelet op het vochtminnende karakter van de plant, bij samenstellingen met 'wier', 'berg' en 'hoog' minder voor de hand ligt.⁴⁷

Van de vorm 'galje', waartoe het woord galg kan afslipen via tussenfasen als 'galleg' en 'gallege' is het een kleine stap naar 'galle'⁴⁸ en 'gale'. In dat laatste geval is extra waakzaamheid geboden omdat 'gale' ook afgeleid kan zijn van de Friese persoonsnaam Gale, die vaak in toponiemen is opgenomen. Om het risico van verwarring te vermijden heb ik bij mijn inventarisatie vormen met één 'l' als 'Galekampen', 'Galefennen' en dergelijke buiten beschouwing gelaten.

Rekening houdend met deze en andere onzekerheden heb ik voor de huidige provincie Friesland een dossier kunnen aanleggen van ongeveer dertig galgenplaatsen. Met vindt het met alle vondstgegevens en details opgenomen als bijlage. De lijst is te splitsen in een paar categorieën, waarvan die van de steden en die der grietenijen de belangrijkste zijn. Daarnaast is er de restcategorie van de 'andere hoge heerlijkheden' waaronder men de eilanden⁴⁹ Terschelling en Ameland heeft te verstaan, alsook de parochie Burum bij de Lauwers, die met haar aaneengesloten bezit van de cisterciënzer abdij Jeruzalem alias Gerkesklooster juridisch geheel exempt was.

Wat dan nu galgplaatsen der elf Friese steden betreft, daarvan konden er niet minder dan negen geïdentificeerd en gelokaliseerd worden. Alleen van Harlingen is geen enkel gegeven overgeleverd, terwijl voor Dokkum tot nu toe alleen bekend is dat er in 1491 in of bij de stad een rad stond, waarop de Groningers na executie een hoofdeling hadden geplaatst die ze als een verrader beschouwden. Omdat galg en rad bij expositiebouwsels doorgaans samen voorkwamen, mag wel worden aangenomen dat ter plaatse ook een galg was opgericht. Voor de overige negen steden is de plek van de galg meer of minder nauwkeurig aan te wijzen. Die van Staveren zou zich op buitendijkse grond tussen de haven en het Rode Klif bij Scharl hebben bevonden. De Workumer galg stond ergens ten zuiden van de zijl, terwijl die van Sloten bij de vaart naar het Slotermeer opgebouwd was. Van de overige steden kan de gerechtsplaats zelf kadastraal worden aangeduid.

Voor de tweede categorie, die der grietenijen of plattelandsdistricten, bleken niet minder dan zestien galgen te achterhalen. Het is nog even de vraag met hoeveel grietenijen we vóór 1500 precies moeten rekenen. Het klassieke aantal sinds de zestiende eeuw is dertig (vergelijk de uitdrukking 'op zijn elfendertigst' die verwijst naar de moeizame besluitvorming langs elf steden en dertig grietenijen), maar daarvan is er minstens één, het Bildt, die zich eerder niet kon manifesteren, omdat het gebied pas in 1505 werd ingedijkt. Andere, zoals Hemelumer Oldeferd vormden lange tijd één geheel met het buurdistrict, in dit geval Gaasterland. Weer andere grietenijen waren in delen opgesplitst die later weer bij elkaar zouden komen. Hoe men het ook rekent, met het genoemde aantal zestien is in ieder geval meer dan de helft gedekt. Het betreft, in alfabetische volgorde: Baarderadeel, Barradeel, Dantumadeel, Ferwerderadeel, Franekeradeel, Hemelumer Oldeferd (en Gaasterland), Kollumerland, Menaldumadeel, Oostdongeradeel, Ooststellingwerf, Smallingerland, Tietjerksteradeel, Westdongeradeel, Weststellingwerf, Wonseradeel en Wymbritseradeel. Verder zou Hennaarderadeel er aan toegevoegd kunnen worden, omdat bekend is dat in 1514 te Wommels nog een misdadiger werd onthoofd op – naar mag worden verondersteld – de niet nader te lokaliseren gerechtsplaats van de grietenij. Tenslotte lijkt het erop, dat de latere centrale galg van Leeuwarden, aan de trekvaart naar Harlingen, oorspronkelijk die van Leeuwarderadeel is geweest. Er was namelijk ook een 'gerecht' aan het Vliet, even ten oosten van de stad. Dit, in 1580 'olde gerecht' genoemde en dus al enige tijd niet meer functionerende bouwsel⁵⁰ lijkt eerder dan die ten zuidwesten van Leeuwarden de stedelijke constructie te zijn geweest; hij was namelijk makkelijk te bereiken vanaf de Brol, waar nog in de vroege zestiende eeuw de Leeuwarder executies plaats vonden.⁵¹ Als we deze identificatie volgen, dan blijven er slechts tien grietenijen over waarvoor geen gegevens konden worden gevonden; grietenijen die wellicht niet toevallig in het bronnenarme midden, oosten en zuiden van de provincie gelegen waren: Achtkarspelen,⁵² Doniawerstal, Engwirden, Haskerland,⁵³ Idaarderadeel, Lemsterland, Rauwerderhem, Opsterland, Schoterland en Utingeradeel.

Bouwers, eigenaars en chronologie: de galg van Kollumerland, vermoedelijk opgericht door de stad Groningen in 1467/1468 tegelijk met het kasteleinshuis

Voor 1515 beschikte dus zeer waarschijnlijk elke grietenij over een eigen galg. Of moeten we zeggen dat behalve de steden in elk geval de grietenijen gerechtigd waren een galg op te richten, te gebruiken en te onderhouden? Een opgave van 1540 spreekt met zoveel woorden over 'Baerderadeels [voormalige] galge'.⁵⁴ En de kroniekschrijver Johan Rengers van Ten Post heeft het in zijn relaas over de Groninger machtsontplooiing in Noordelijk Oostergo nadrukkelijk over grietenijgalgen, te weten die van Kollumerland, Oostdongeradeel en Westdongeradeel. De galg van Kollumerland zou bij het versterkte huis van de (Groninger) kastelein hebben gestaan, waar in 1583 de hoofdelling Sippe Meckama woonde op een plek die toen nog de naam van *Galgevenne* droeg. Hij was in Johan Rengers' tijd uiteraard al verdwenen, maar een zekere Wittie Douwes van Anjum had hem in tegenwoordigheid van de predikant meege-deeld '[...] dat he had dar noch koppen an sien hangen'.⁵⁵

Slechts het grietenijbestuur in de persoon van de grietman kon het initiatief nemen tot het oprichten van een galg, zo blijkt uit een getuigenverslag over de grensscheiding tussen de gewesten Groningen en Friesland, meer in het bijzonder tussen het Groningse Vredewold en het Friese Opsterland in 1558. Vrijwel alle, reeds bejaarde getuigen verklaarden ten overstaan van grietman Ipo Haeyma van Langewold die de zaak in onderzoek had, dat de grens lag bij Friesepalen, en dat wijlen Bonne Vukema, toen hij landsgrietman was van Vredewold '[...] een gerychte hadde laeten zetten op de noerderzyt de vorsz. [Vreesche] Paelen [...], ende hadde daer eynen laeten hangen, geheeten

Menko Nekens'. Dat laatste was ongeveer zestig jaar eerder gebeurd, kort voor 1500 dus. Het was de getuigen verder bekend dat Sywert Fossema, toen die grietman van Vredewold was, dertig jaar later het door zijn voorganger Bonne Vukema gebouwde 'gerychte' weer (overeind) had laten zetten voor de executie van een andere misdadiger.⁵⁶ Vredewold was dan wel geen (Westerlauwers) Fries rechtsdistrict, maar het is weinig aannemelijk dat de rechtspraktijk er omstreeks 1500 veel afweek van die ten westen en zuiden van Friesepalen. Overigens lijkt de galg bij Friesepalen niet de eerste van Vredewold te zijn geweest, want al in 1385 is sprake van een *Zudgalgha* ergens bij een van de waterlossingen van de vijf kerspelen van Vredewold.⁵⁷ De naam doet veronderstellen dat er tegelijkertijd in Langewold ook een Noordgalg als pendant heeft gestaan.

Dat nu die grietenijen evenals de steden elk een eigen galg konden oprichten zal niet voor iedere lezer vanzelf spreken. De oorspronkelijke drager van het *hagista riocht* ofwel het hoogste recht was in het vrije Friesland, na het verdwijnen van het landsheerlijk gezag, immer de gouw ofwel het 'land' (Latijn: *terra*), dat als de communaal bestuurde voortzetting beschouwd kan worden van het graafschap. In het volmiddeleeuwse Friesland waren er drie van zulke graafschappen: Westergo, Oostergo en Zuidergo, waarvan laatstgenoemde in de dertiende eeuw in Westergo opging. Later ontstonden in de ontginningsgebieden oostelijk en zuidelijk van Westergo en Oostergo enkele kleine 'landen' zoals Opsterland die een zelfde autonomie wisten te claimen. Het zijn deze *terrae* die bij ontstentenis van een landsheer toestemming gaven voor het stichten van steden en het verlenen van halsrecht aan die steden. Zo bijvoorbeeld in 1392 toen de grietmannen en mederechters van de Leppa, ofwel de zuidelijke helft van Oostergo die bestond uit Leeuwarderadeel, Tietjerksteradeel, Smallingerland en Idaarderadeel, het hals- en hoofdrecht aan Leeuwarden bevestigden.⁵⁸ Op dat moment bestonden in Oostergo en Westergo al wel lange tijd grietenijen of subdistricten met de naam van 'delen', die op zichzelf duidelijk genoeg de onderschikking verklaart. Haar rechters, de grietmannen, konden binnen het eigen ressort de niet-kapitale misdaden afdoen. Zij waren wel betrokken bij de uitoefening van de hoge rechtspraak maar dan op centraal niveau, als leden van het bestuurscollege van de *terra*.

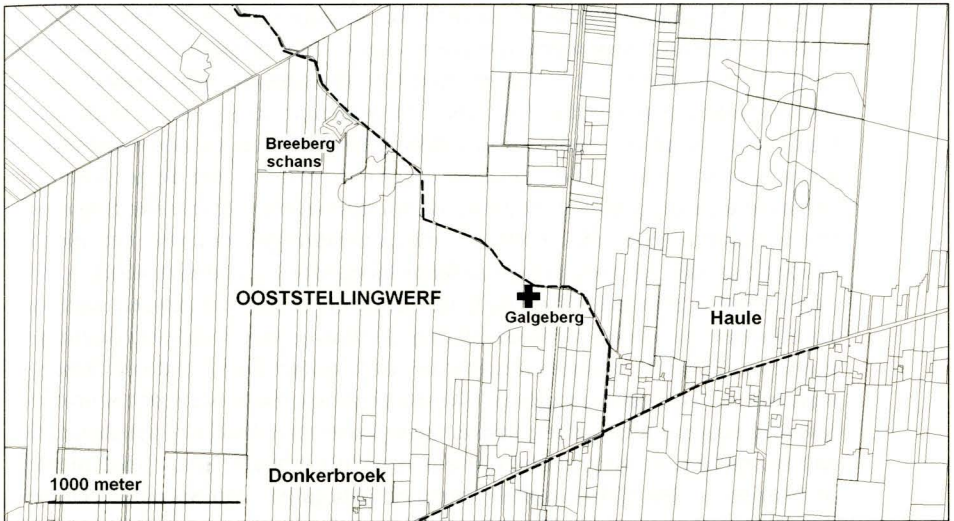
Een en ander roept de vraag op wanneer de grietmannen met hun mederechters voor het eigen subdistrict de beschikking over het halsrecht hebben verworven, en op welk moment en waarom ze het noodzakelijk hebben gevonden dat recht ook werkelijk uit te oefenen en het ook publiekelijk te tonen door het tentoonstellen van misdadigerslijken. Om daarop antwoord te geven, is het nuttig eerst een blik te werpen op de locatie van de diverse galgplaatsen.

Zichtlocaties

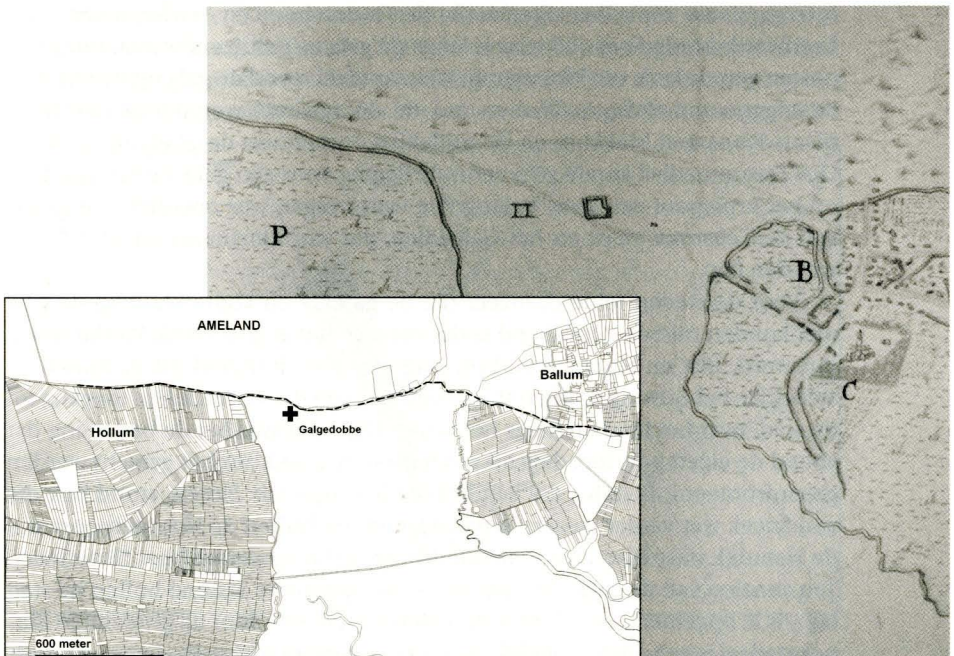
Het buitendijks tentoonstellen, waarvan in de boven aangehaalde *schaekraef*-tekst sprake was, blijkt meer dan symboolgeladen fictie te zijn geweest. Voor zeker vijf galgen kan namelijk een buitendijkse locatie worden aangetoond.⁵⁹ Het duidelijkst is wellicht het gegeven voor Oostdongeradeel, waar de galg zich volgens Johan Rengers van Ten Post even ten noorden van Ezumazijl op buitendijks land ('de uiterdijk') bij de Lauwerszee bevond, dus vlakbij een schutsluis. Bij Workum, aan de andere zijde van Friesland, stond de galg eveneens in de buurt van een knooppunt van scheepvaartverkeer. Dat is niet toevallig. Tentoonstellen op de grens van land en water had vooral zin op die plekken waar het schouwspel van de ontbinding door velen kon worden waargenomen. Wat dat betreft was de plek van de Amelander galg op de onbedijkte kwelder tussen Hollum en Ballum minstens zo goed gekozen. De hoofdweg liep er langs, en verder was het strafwerktuig prima waar te nemen voor opvarenden van scheepjes die door de Waddenzeegeul direct ten zuiden van het eiland voeren. Een goede zichtbaarheid vanaf zee gold ook voor de galg van Staveren buiten de dijk naar Scharl, even ten zuidoosten van de stad. Het moet een baken zijn geweest, niet ver naast de zuidelijke haveningang, dat dan wel andere signalen uitzond dan een vuurtoren, maar voor zeelieden op weg naar en afkomstig van Kampen of Amsterdam een bijna even goed herkenningpunt vormde. De galg van Menaldumadeel, in een hoekje voormalig nieuw Bildtland te Dijkshorne bij Beetgumermolen, was in 1516, wanneer hij voor het eerst en het laatst in de bronnen opduikt, daarentegen niet meer vanaf zee waar te nemen aangezien het Bildt in 1505 definitief was ingedijkt. Hij werd toen gebruikt om een dief te straffen die twintig koeien in het Bildt gestolen had, zodat de inwoners van het nieuwe land er goede notitie van konden nemen dat er recht werd gedaan aan wie hun misdeed.

Niet elke Friese grietenij lag uiteraard aan zee, maar het motief van een goede zichtbaarheid vanaf het water doet ook opgeld voor districten met een ligging aan een der grote meren. Zo bijvoorbeeld voor Wymbritseradeel dat in het oosten aan het Sneekmeer grensde. Zijn galg bevond zich aan het Kruiswater, waar de scheepvaartroute van Sneek naar Joure de waterweg vanuit het zuidwesten naar het noordoosten, richting Leeuwarden, kruist en verder het grote water van het Sneker meer ontmoet. De galg van Tietjerksteradeel blijkt op een vooruitgeschoven punt in het Bergumermeer te hebben gestaan. En die van Sloten markeerde de ingang van het Slotergat aan het gelijknamige meer.

Wat de zee en de meren voor de districten in het noordwesten en midden van Friesland waren, waren de heidevelden voor die in het zuidoosten: eindeloze vlaktes met een lage horizon, waartegen een galg zich scherp kon aftekenen. De galgen van Smallingerland en Ooststellingwerf hadden elk een plek hoog op de heide, aan het uiteinde van hun grietenij, pal op de noordgrens

Zichtbaarheid op het open veld: de galg van Ooststellingwerf op de Galgeberg tussen Haule en Donkerbroek, aan de doorgaande weg naar Opsterland

Zichtbaarheid buitendijks: de galg van Ameland op de open Grie tussen Hollum en Ballum

met de aanpalende gemeente en dicht bij een doorgaande verkeersweg van waaraf ze goed konden worden waargenomen. Voor de galg van Ooststellingwerf lijkt zelfs een apart heuveltje op te zijn geworpen. Eekhoff heeft op zijn *Nieuwe kaart van Friesland* binnen het galgenlandperceel ten minste een bult getekend met de naam van *Galgeberg*. En om dan ook nog even over de grens tussen Opsterland en het Groningse te springen: toen de grietman van Vredewold in de jaren negentig van de vijftiende eeuw een nieuwe galg moest laten neerzetten voor de executie van een misdadiger, zocht hij een plek uit op de hei, vlakbij de weg over de gewestelijke grens bij Frieschepalen.

In al deze gevallen blijken de galgenbouwers te hebben gekozen voor een combinatie van goede zichtbaarheid in de ruimte, een locatie op de uiterste grens van het district, en vertoning aan een relatief drukke verkeersroute of zelfs bij een verkeersknooppunt. Dat was uiteraard om het recht te tonen.⁶⁰ Alle andere gevonden galgenplekken zijn eveneens te kwalificeren als zichtlocaties langs de heerweg, echter niet aan een van de randen maar juist midden in de grietenij. Het duidelijkst zien we dat bij de galgen van Barradeel, Ferwerderadeel, Wonseradeel en Weststellingwerf. In Barradeel bevond de *Galgekamp* zich halverwege het Barradeelster part van de zogenoemde Slachte, een waterkerende binnendijk die de grietenij in tweeën deelt. In Ferwerderadeel lag het *Galgemorgen* aan de weg van Ferwerd langs het klooster Foswerd naar Waaxens. In Weststellingwerf kwam de reiziger die de interregionale route van Steenwijk via Oudeschoot en Haskerdijken naar Leeuwarden volgde of andersom, langs de galg zo'n duizend meter ten zuidoosten van de kerk van Wollega. In Wonseradeel stond de galg op de terp van de zogenoemde Wonser Weeren aan de doorgaande weg die de centrumplaats Wons met Makkum en de zuidelijke dorpen van de grietenij verbond. Ook Dantumadeel kende zo'n centrale ligging voor zijn galg, zij het dat deze op het kruispunt van twee belangrijke waterwegen was opgericht, te weten van de Geestmer vaart en het Galgediep, dat van Rinsumageest naar Veenwouden liep.

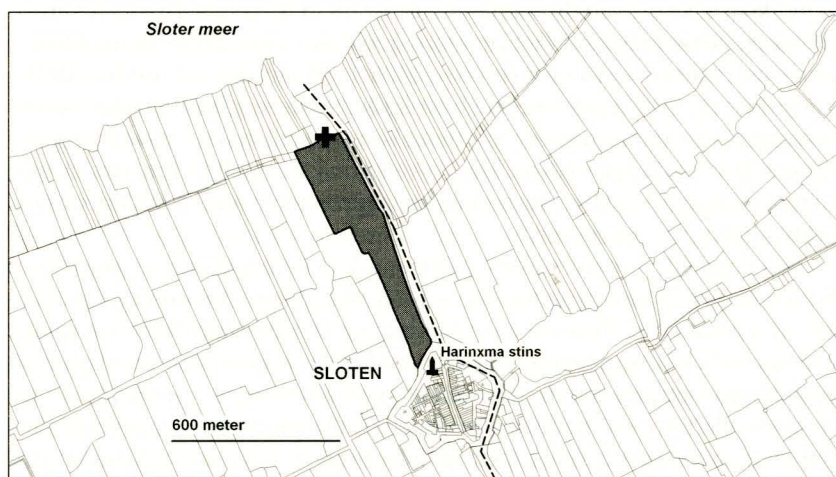
Voor de steden telde evenzeer dat de gaande en komende man de galg niet konden missen. Opvallend is dat behalve het al genoemde Workum ook Bolsward, IJlst en Hindelopen hun galg nog geen honderd meter buiten de stedelijke bebouwing hadden staan, ook weer bij de voornaamste toegang tot de stad, over het land en langs het water. Blijkbaar was het de bedoeling dat vooral de eigen poorters dagelijks met de strengheid van het gerecht werden geconfronteerd. Behalve die van het reeds genoemde Sloten, stond ook die van Sneek wat verder weg, zo'n halve kilometer buiten de Noorderpoort aan de Hemdijk naar IJlst, en aan de mond van de Slotervaart bij het Slotermeer. Ten aanzien van de galg van Franeker – die op grotere afstand buiten de stad lag – is al opgemerkt dat deze vermoedelijk eveneens door de grietenijen Franekeradeel is gebruikt. Mogelijk deden ze oorspronkelijk zelfs dienst als strafwerktuigen voor de oudere en grotere districten Franeker Ouddeel en Leppa

(alias Zuidelijke Nyogen, ofwel de zuidelijke helft van Oostergo). Hun centrale ligging aan een belangrijke regionale land- en waterweg correspondeert met die van de reeks Barradeel-Weststellingwerf.

De eigenaars van de galgen en galgenlanden

Wie waren nu de eigenaars en dus ook de vermoedelijke oprichters van de galgen? Het ligt voor de hand de stads- en grietenijbesturen daartoe aan te wijzen. Een bevestiging van hun betrokkenheid vinden we ten aanzien van het grote galgperceel onder Wollega: dat blijkt in 1832 eigendom te zijn van de grietenij Weststellingwerf, maar of het dat ook in 1500 al was, is moeilijk te zeggen.⁶¹ Meer zekerheid hebben we, althans wat de galg zelf betreft, ten aanzien van het even over de grens gelegen Vredewold, waarvan de grietman kort voor 1500 een galg bij Frieschepalen liet oprichten om er een zekere Menko Nekens aan op te hangen.⁶² Uit dit bericht is wel af te leiden dat de grietman de verantwoording voor de bouw droeg, terwijl de kosten voor de grietenij waren.

In de achttiende eeuw gold dat in de Ommelanden, waar de plattelands-gerechten het halsrecht tot 1795 wisten te behouden, ook voor het land waarop de galg werd geplaatst. Te Kantens, waar geen vaste galg beschikbaar was, sloot de rechter in 1727 met het oog op de executie van de boer Rintje Jacobs, die zich aan incest en kindermoord had schuldig gemaakt, een voorlopig contract voor de aankoop van een half gras land voor 60 carolus gulden '[...] hetwelcke geemployeert sal worden tot een rigtplaatse'.⁶³ De transactie ging uiteindelijk niet door omdat de verdachte buiten de landsgrenzen was gevlucht.

Bouwers en eigenaars: de Sloter galg op Harinxmaland, bij de ingang van het Slotergat aan het Slotermeer

Of het vóór 1515 in Westerlauwers Friesland ook zo geregeld was, dat galg en galgenland er eigendom van het gerecht waren, staat nader te bezien. Voor de buitendijkse galgplaatsen kan worden opgemerkt, dat in het vrije Friesland de grond van de open kwelder vanouds toeviel aan degene die er met zijn achter de dijk gelegen boerderij aan grensde; deze beschikte zagezegd over het recht van opstrek en aanwas. Geheel onomstreden was dit recht niet – het werd ten aanzien van de indijking van het Bildt omstreeks 1500 met succes geclaimd door de nieuwe landsheer – maar de meeste aanwassen langs de Friese Wadend kust blijken toch aan grondeigenaren achter de dijk gekomen te zijn. Met andere woorden, het potentiële galgenland was er oorspronkelijk in particuliere handen. Men kan zich echter voorstellen dat zolang de kweldergrond niet rijp voor inpoldering was en er slechts schapen op graasden, de landgemeente of grietenij geen moeite zal hebben gehad er een stuk van te verwerven voor het nut van het algemeen.

Binnendijks treffen we twee typen eigenaars. De meeste galgenlanden waarvan vroege eigenaars getraceerd kunnen worden, waren omstreeks 1500 in het bezit van kerkelijke fondsen of van nazaten van hoofdelingen of grote eigenerfden die mogelijk ooit een aandeel in het grietenijbestuur hebben gehad. Om met die laatste categorie te beginnen: het land waarop de galg van Franeker, Franekeradeel en mogelijk ook Franeker Oud Deel (voordat de vijf subdelen van dat district autonomie verwierven), was in 1510 in handen van Eedwer Sjaerda. Zij was de erfdochter van de Franeker hoofdeling Sicke Douwes Sjaerda, die, hoewel van vaderszijde een Aylva, het imperium van de vroeg-vijftiende eeuwse Sjaerda's had overgenomen.⁶⁴ Diens vaders schoonvader Sicka, naar wie hij was vernoemd, en zijn vader hebben Franekeradeel in het laatste kwart van de veertiende eeuw en in de eerste decennia van de vijftiende eeuw beheerst. Het bewaard gebleven register van de rechtsomgang van Franekeradeel over de jaren 1406-1438 laat zien dat dit hoofdelingengeslacht zoveel rechtvoerende boerderijen in deze grietenij bezat dat het bijna de helft van die jaren de grietman kon aanstellen. Het staat daarom te vermoeden dat de Sjaerda's uit hoofde van hun gerechtelijke functies de galg op hun eigen land hebben doen oprichten hetzij deze van een oudere machthebber hebben overgenomen.

Een dergelijk verband tussen grietmanschap en het bezit van galgenland vinden we ook te IJlst en Sloten. De in 1496 vermelde *Slootmanna galgha* is te lokaliseren aan het Sloterveer bij de ingang van de vaart naar het stadje. Retrospectief bezitsonderzoek wijst uit dat het land waarop hij stond, in 1700 toebehoorde aan de familie Harinxma, wier voorvaderen het stadje in de vroege vijftiende eeuw hadden gesticht en sindsdien lang als stadshoofdelingen hadden beheerst. Het *Galgeland* te IJlst was in 1542 aantoonbaar eigendom van Sytse Harinxma, uit de gelijknamige, aan het Sloter geslacht verwante hoofdelingenfamilie, die in de vijftiende eeuw zonder onderbreking IJlst als stadsheer had bestuurd.⁶⁵ Treffend is voorts de casus Rinsumageest, waar het

galgenperceel aan de achtertuin van Tjaardastate grensde. Deze state met bijbehorende stins vormde het machtscentrum van waaruit de Tjaarda's en hun rechtsvoorgangers tot ver in de zestiende eeuw de hegemonie in Dantumadeel en grote delen van Noordelijk Oostergo hebben uitgeoefend.

Veelzeggend in deze context is verder de galgenplaats van het zuidwestelijke kwartier of *fiarndel* van Tietjerksteradeel. Deze grote grietenij had zoals veel andere grietenijen in de vijftiende eeuw te kampen met middelpuntvliedende krachten, die de rechters van de samenstellende vierendelen of 'trimdelen' dwongen de rechtspraak en het bestuur te decentraliseren.⁶⁶ Zo is van het Tietjerkster *fiarndel* bekend dat het in 1481 zelfstandig een bondgenootschap sloot met de stad Leeuwarden om bescherming te verkrijgen en een einde te maken aan gewelddadigheden en rechtsonzekerheid.⁶⁷ Een van de bepalingen was, dat de stad en de grietenij samen de grietman zouden kiezen. Tot slot werd geconcludeerd dat het *fiarndel* daarmee [...] *al heel afwessa [scel] fan Tyetzerkeradeel ende hiara riuchten*. Het vormde zodoende een zelfstandige subgrietenij. Lang zal het bondgenootschap met Leeuwarden niet hebben geduurd, omdat de stad na het bieroproer van 1487 opnieuw onder de voogdij van de machtige Schieringer hoofdelingen kwam.⁶⁸ Het Tietjerkster kwartier bleef echter zijn autonomie behouden, want in 1491 sloten zijn drie dorpen Rijperkerk, Tietjerk en Suawoude zich gezamenlijk aan bij het grote bondgenootschap tussen de stad Groningen en een aantal hoofdelingen en kloosters in Oostergo.⁶⁹ Tietjerk werd daarbij vertegenwoordigd door de eigeners van boer Ghiel Aelgera, die ter plaatse over een state met een omvangrijk grondbezit beschikte. Het kan geen toeval zijn dat juist op het terrein van Algrastate een *Galgewier* te traceren is, op een goed zichtbare plaats aan het vaarwater dat de drie genoemde dorpen met elkaar verbindt.⁷⁰ Namen van grietmannen van het *fiarndel* zijn weliswaar niet overgeleverd, maar we springen niet te ver met de polsstok als we veronderstellen dat Ghiel Aelgera die functie heeft uitgeoefend en als zodanig op zijn eigen land een galg heeft doen oprichten ter wille van de rechtszekerheid in de drie dorpen die hij onder zijn hoede had. Wat was eenvoudiger voor aanzienlijke eigeners en hoofdelingen die als grietman te zorgen hadden voor executie- en demonstratiemiddelen ter ondersteuning van hun gezag, dan om deze te doen bouwen op eigen bezit?

Zoals gezegd treffen we galgenland daarnaast omstreeks 1500 en later ook aan in het bezit van kerkelijke fondsen. Zo bijvoorbeeld te Leeuwarden waar de *Galgefenne* in 1501 voor ruim de helft toebehoorde aan de prebendepriester heer Tzalling, die haar in dat jaar bij testament onderbracht in een nieuw door hem aan de Oldehove of Leeuwarder St.-Vituskerk te verbinden memoriestichting of 'vrijleen'.⁷¹ In Sneek was het *Galgeland* buiten de Noorderpoort aan de Hemdijk in 1543 eigendom van het laat-vijftiende-eeuwse Sint-Barbaraleen. En in Ferwerderadeel staat in 1700 de patroon (= kerkfabriek) van Ferwerd als eigenaar van het *Galgemorgen* geregistreerd. Hoe deze fondsen

aan hun respectieve galgenlanden kwamen is slechts te raden. Het valt niet uit te sluiten dat ze ze te danken hebben aan grietenij- en stadsbestuurders die de fondsbeheerders hebben benaderd om de bouw van galgen op hun land toe te staan. Maar het is ook mogelijk dat ze de betreffende landen geschonken hebben gekregen door de oprichters of eigenaars der galgen of hun nazaten. Vicarieën en kerkfabrieken werden immers vaak uitgekozen voor aanvullende memorieschenken door aanzienlijke families. We moeten daarbij in het midden laten of het taboe op galgen voor die families een extra motief heeft gevormd om zulke landen te doneren. Toen de galgen zelf in onbruik waren geraakt, zal dat geen rol van betekenis meer hebben gespeeld.

Wanneer en waarom

In de graventijd was de uitoefening van het halsrecht in Westerlauwers Friesland in handen van de graaf, als ambtenaar van de koning, die het uitoefende met behulp van de belangrijke rechtsgenoten binnen zijn gebied. Toen deze machthebber hier in de loop van de dertiende eeuw buitenspel werd gezet, kwam de verantwoordelijkheid te liggen bij de nu verzelfstandigde besturen van de gouwen, die zich landgemeenten of *universitates terrae* noemden en waarvan de belangrijkste Westergo en Oostergo waren. Met andere woorden, deze landgemeenten waren geen nieuwvormingen; zij kenden ook eerder al subdistricten waarbinnen op lager niveau rechtgesproken werd onder leiding van grafelijke schouten, wier taak nu overgenomen werd door zelfgekozen grietmannen met hun mederechters. Sinds ze op eigen benen waren komen te staan, werden de landgemeenten bestuurd door colleges waarin alle grietmannen en mederechters der afzonderlijke districten vertegenwoordigd waren. Op het dertiende-eeuwse zegel van Oostergo zijn ze stuk voor stuk te zien: er staan in totaal achttien personen op, in twee groepen van negen: dat is negen voor het noordelijke en negen voor het zuidelijke deel van de landgemeente. Deze colleges van rechters kwamen geregeld bij elkaar voor bestuurlijke zaken die het gehele land raakten zoals bondgenootschappen en tolkwesties maar ook voor de hoge rechtspraak. Ze behandelden alle zaken boven een vastgesteld hoog boetebedrag en fungeerden in gezamenlijkheid daarnaast als beroepsinstantie. In de bronnen vinden we hun competentie omschreven als het *hagista riocht* ofwel het hoogste gerecht. In Franker Oud-deel werd het als *keysers riocht* aangeduid, omdat het van de keizer of koning afkomstig zou zijn. Onder dat hoogste gerecht viel uiteraard de berechting van de kapitale delicten. Vermoed kan worden dat het communaliseringsproces van de dertiende eeuw aanvankelijk weinig verandering heeft gebracht in de rechtspraktijk, procesgang en de rechtspraak zelf. De gouwen Westergo en Oostergo met hun oudste samenstellende districten (Franeker Oud Deel, Wonseradeel en Wymbritseradeel voor Westergo, de Noordelijke Negen en Zuidelijke Negen of Leppa voor Oostergo) zullen dus ook vóór de

periode van de Friese Vrijheid wel over een eigen galg hebben beschikt, wat dan zou betekenen dat er omstreeks 1250 niet veel meer dan vijf landsgalgen in heel Friesland aanwezig zijn geweest.

Wanneer is het dan tot de grote toename van deze strafwerktuigen gekomen? In welke periode kregen de steden en de grietenijen elk hun eigen galgen-rad? Of, anders geformuleerd – ervan uitgaand dat het recht om misdadigers te executeren en te pronk te stellen een uitvloeisel was van het halsrecht –: wanneer stonden de besturen der landgemeenten de steden en subdistricten binnen hun territoir toe om zelf de rechtspraak over ‘hals en hoofd’ uit te oefenen? Voor de Friese steden lijkt die vraag op het eerste gezicht eenvoudig te beantwoorden door de stadsstichting als uitgangspunt te nemen. Maar dat blijkt toch lastig, omdat de stadswording zich voor veel Friese steden aan de waarneming onttrekt. Er kwam immers, Staveren uitgezonderd,⁷² geen landsheer aan te pas, waardoor er ook weinig teksten over bewaard gebleven zijn. En verder valt te bedenken dat niet elke nederzetting met een stedelijk karakter en dito bestuursvorm meteen ook zelf het halsrecht uitoefende dan wel mocht uitoefenen. Handelsbuurten en plaatsen met centrumfuncties waren allereerst geïnteresseerd in het verwerven van marktpriileges met bijbehorende juridische voorrechten. Verkrijging van de bloedban behoorde tot de latere fase van het verzelfstandigingsproces. Dat blijkt wel het duidelijkst in het geval van Franeker, waar de stedelijke gemeenschap in 1402 en 1417⁷³ van het bestuur van de zogenoemde Franeker Vijf Delen marktrechten en andere priileges verkreeg, echter zonder de hoge jurisdictie te mogen uitoefenen. Die verwierf de stad pas in 1474 van de verzamelde steden en grietenijen van Westergo.⁷⁴

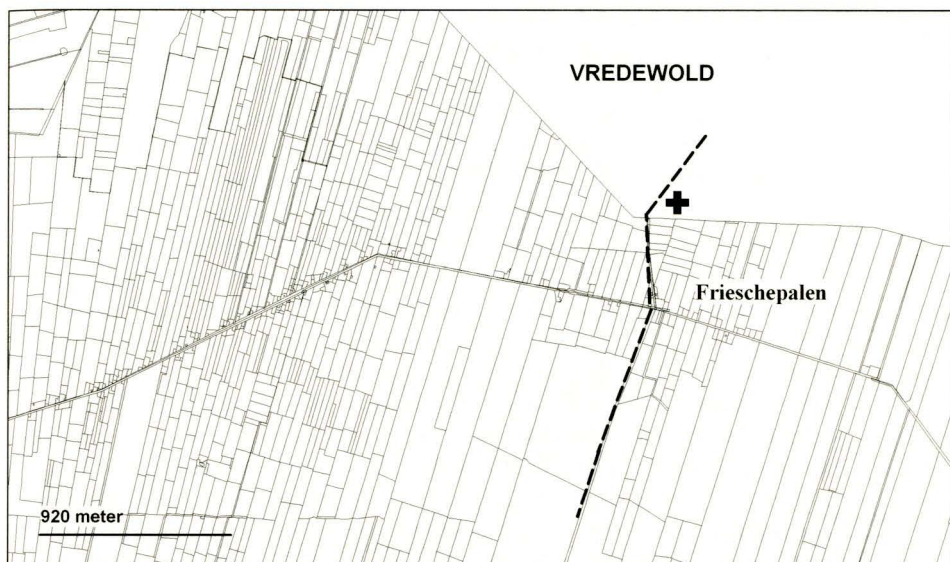
De oudst bekende verlening van hoofd- en halsrecht aan een Friese stad door een landgemeente heeft betrekking op Leeuwarden. Die plaats verkreeg in 1392 van de grietmannen van de Leppa de bevoegdheid om kapitale delicten te berechten. Dit jaar mag daarbij echter niet als een *datum ante quem* worden beschouwd, want in het privilege wordt met zoveel woorden gemeld dat het gaat om het recht zoals de olderman en schepenen ‘[...] het vanouds uitgeoefend hebben’.⁷⁵

Ten aanzien van de andere steden is een datum moeilijker te geven. De vroegste rechten voor Bolsward en Workum dateren van 1399.⁷⁶ Omdat ze echter uitgevaardigd zijn door Albrecht van Beieren, die slechts kort heerschappij over Westerlauwers Friesland heeft kunnen uitoefenen, is het de vraag hoe stevig ze gefundeerd waren en of Westergo en Wonseradeel na Albrechts aftocht er wel mee akkoord zijn gegaan. De uitoefening van het halsrecht wordt er impliciet in voorbehouden aan de schout, die namens de graaf het gezag in genoemde steden moest uitoefenen, wat overigens niet uitsluit dat Bolsward en Workum zelf een galg mochten oprichten. In de Bolswarder stadsrechtcodificatie van 1455, die in 1456 door Sneek werd overgenomen, wordt impliciet uitgegaan van de mogelijkheid om misdadigers te

doen hangen. Dat betekent dat beide steden in genoemde jaren hoogstwaarschijnlijk een galg tot hun beschikking hebben gehad. Dat Sneek ook al eerder zo'n strafwerktuig bezat, zou afgeleid kunnen worden uit de slechts in afschrift overgeleverde oorkonde van 1424, waarin de bestuurders van Wymbritseradeel aan die van IJlst toestaan om alle misdrijven, waaronder ook kapitale zoals moordbrand, te berechten op dezelfde wijze als in Sneek.⁷⁷ Maar onlangs is op overtuigende wijze aangetoond dat dit stuk een falsum is.⁷⁸ Voor IJlst is daarom 1450 de *datum ante quem*, omdat een commissie van geestelijken uit Wymbritseradeel in dat jaar bevestigde dat de 'eheer' (mederechter van het grietenijgerecht) Epa Harinxma met recht alle rechtszaken 'cleyn ende groot' van IJlst behandelde.⁷⁹

Over Dokkum, Hindeloopen en Sloten⁸⁰ hebben we geen gegevens. Dokkum komt al in 1298 als stedelijke nederzetting in de bronnen voor (1298), Hindeloopen (1368) en Sloten (1422) duiken wat later op. Afgaand op wat hierboven over Franeker vermeld is, ligt het echter niet voor de hand dat genoemde stadjes op deze data al tot de hoge jurisdictie gerechtigd waren, evenmin trouwens als dat het geval was voor Sneek en IJlst, die zich ten slotte ook al in 1317 als gemeenschappen van poorters presenteerden. Een zwaarwegend argument in dit verband is het gegeven dat de Westerlauwers Friese landgemeenten de steden tot in het begin van de vijftiende eeuw geen rol van betekenis hebben toegestaan in het bepalen van hun politiek.⁸¹ Pas in 1426 kregen de steden in de *mena reed der steddena* (de gemene raad van de steden) een vertegenwoordiging op de landsdagen, de hoogste instantie van de landgemeenten, die tot dan toe geleid werden door prelaten, grietmannen en mederechters. Als de landgemeenten er aldus op uit waren de steden op politiek terrein zo lang mogelijk klein te houden, geldt dat vermoedelijk ook ten aanzien van de rechtspraak. Men bedenke daarbij dat Westergo en Oostergo met hun samenstellende oude delen in mei en juni 1345 zodanig veel waarde hechtten aan de hoge jurisdictie dat ze er de onderhandelingen met Willem IV van Holland-Henegouwen op hebben laten stuklopen. Ze wilden de Hollandse graaf wel op heervaar volgen en waren zelfs bereid hem burchtbouw toe te staan, maar '[...] dat hoghe gerecht en wouden sij him nyet verlyen'.⁸² Om al die redenen heb ik de neiging – Staveren en Leeuwarden buiten beschouwing gelaten – de oprichting van galgen in of bij de Friese steden⁸³ niet eerder te dateren dan na het tweede decennium van de vijftiende eeuw.

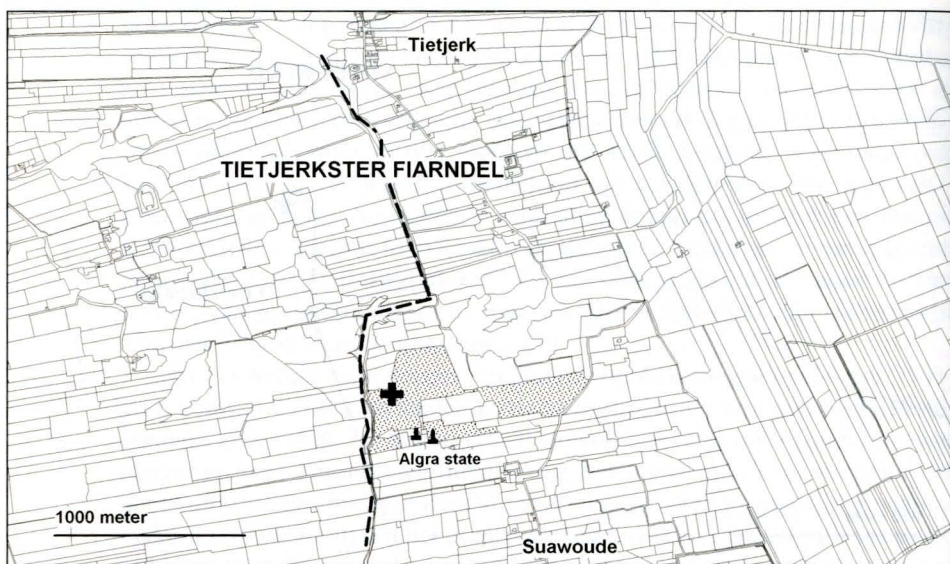
Blijkt het zodoende voor de steden lastig de verlening van de hoge jurisdictie in de tijd te plaatsen, voor het platteland zijn de gegevens nog moeilijker te interpreteren. Slechts voor drie grietenijen zijn data bekend, te weten voor Kollumerland, het Tietjerkster kwartier van Tietjerksteradeel, en het Groningse Vredewold. De plaatsing van de galg in Kollumerland, dat als een afsplitsing van Dantumadeel kan worden beschouwd, kan in verband worden gebracht met het opdringen van de Groninger macht in Oostergo in de tweede helft van de vijftiende eeuw. In 1467 sloten de Groningers een verdrag voor

Bouwers en chronologie: de galg van Vredewold bij Frieschepalen, opgericht door de grietman omstreeks 1490

dertig jaar met deze grietenij om alle geweld en dieverij te keren. De belangrijkste bepaling ervan was dat ze in Kollum een blokhuis mochten bouwen met een militaire bezetting onder leiding van een 'kastelein' ter waarborging van de rechtsuitoefening.⁸⁴ Dat blokhuis of *casteel* is inderdaad aangelegd en met bolwerken en grachten versterkt. Het lag ten noorden van de buren, aan de westzijde van de Ried en werd na de verdrijving der Groningers door de Saksen omstreeks 1500 verworven door Feye Riemersma alias Meckema, wiens schoonvader zich ironisch genoeg tegen de bouw ervan had gekeerd. Johan Rengers van Ten Post vermeldt in 1583 dat bij dit voormalige kasteleinhuis de galg van Kollumerland stond. Omdat het verbond van 1467 voorzag in het toepassen van de doodstraf voor dieven, moordenaars, vrouwenverkrachters en nachtrovers, ligt het in de rede dat deze galg ook in dat jaar door de Groningers is opgericht.⁸⁵

Ook voor het al genoemde Tietjerkster *fiarndel* is het aannemelijk dat zijn galg mede met instemming van de Groningers is gebouwd, kort na 1491. Er stond al wel een galg in Tietjerksteradeel, namelijk aan de oever van het Bergumer meer, maar het is duidelijk dat de grietman en mederechters van deze grietenij in deze tijd niet in staat waren het recht in alle delen van hun territorium te handhaven. Anders zou dit Tietjerkster kwartier in 1481 geen bondgenootschap met Leeuwarden zijn aangegaan. Daarin wordt er echter nog vanuit gegaan dat de halszaken (*deer an 't lyf gaet*) door de stad worden berecht. Dat betekent dat de rechtsgenoten van het *fiarndel* pas na de breuk

Bouwers en chronologie: galg op het land van Gjeld Algra, eigenerfde en grietman van het Tietjerkster fiarndel, gebouwd omstreeks 1490

met Leeuwarden de uitoefening van het halsrecht aan zich hebben getrokken, hoogstwaarschijnlijk zelfs na hun aansluiting bij het Dokkumer verbond uit 1491. Voor het oostelijk van de Lauwers gelegen Vredewold zagen we al dat de grietman kort voor 1500 het initiatief nam tot het oprichten van een galg.

In deze drie gevallen lijkt het verlangen de eigen bevolking rechtszekerheid te bieden de bestuurders ertoe gebracht te hebben een galg te bouwen. Ze moesten hoe dan ook laten zien dat misdadigers wel degelijk 'justicie' zou worden gedaan. De vele redegevingen in stukken van Friese territoria die zich in deze tijd onder de bescherming van Groningen stelden, wijzen op grote ontevredenheid over het ongestraft blijven van geweld als gevolg van onder meer de toegenomen macht der hoofdelingen en het onvermogen van de overkoepelende landgemeenten om hen in toom te houden. De sterke arm die nodig was om effectief de misdadigers te kunnen grijpen en berechten, werd hun dan geleverd door de expansieve Martinistad.

Deze sloot dan aan bij een in de Ommelanden al langer bestaande praktijk, waarbij het uitstralen van rechtszekerheid met kracht van bovenaf werd bevorderd. In 1427 was in de Focke Ukena-willekeuren, een op aandringen van deze Oostfriese 'landshoofdelling' door de landen tussen Eems en Lauwers aanvaarde overeenkomst, bepaald dat elk *ampt* (= onderdeel) van de genoemde landen vóór Pinksteren een galg opgericht moest hebben.⁸⁶ Zulks '[...] up dat alman ziin goed dat hem God verleent, desto vredeliker moghe bruken'. Dat in de nieuwe rechterlijke organisatie waarin deze willekeuren

poogden te voorzien,⁸⁷ geen plaats was ingeruimd voor warven en een Groningse hoofdmannenkamer als beroepsinstanties – Focke Ukena trachtte het machtsbereik van de stad Groningen zoveel mogelijk terug te dringen – doet niets af aan zijn intentie om het geweldsmonopolie ook op het vlak van de criminaliteitsbestrijding van bovenaf vorm te geven. Focke Ukena, die het landsheerlijk politieke programma van de Tom Broks overnam,⁸⁸ volgde daarbij het nieuwe model; de Ommelandse hoofdelingen die hem steunden, zullen er, opportunistisch, een mogelijkheid in hebben gezien hun lokale machtspositie mee te verstevigen. Nu is die rechterlijke organisatie zoals voorgesteld door Focke Ukena, vermoedelijk nooit ingevoerd; de stad Groningen lanceerde een succesvol tegenoffensief, hernam haar invloed op de Ommelanden en breidde die uit, onder meer door verdragen met het Westerkwartier, Hunsingo en Fivelgo te sluiten. Het is niet bekend dat daarin ook in regionale galgbouw was voorzien. Maar gezien de latere politiek van de Martinistad ten opzichte van de Friese gebieden, lijkt het zeer waarschijnlijk dat ze in dit opzicht de politiek van Focke Ukena heeft overgenomen.

Voor de grietenijen die minder op hadden met de ambities van de Groningers, zal het motief van rechtszekerheid uitstralen in tijden van dreiging met geweld overigens wel even zwaar geteld hebben. De steeds omvangrijker partijenschappen en de militaire escalatie van de vetes door het aantrekken van 'vreemde soldij' in Westerlauwers Friesland brachten vooral na 1487 het politieke systeem uit balans waardoor de criminaliteit kon groeien en er van de weeromstuit zelfs op lokaal niveau behoefte aan symbolen van gerechtelijke strengheid ontstond.

Het is echter de vraag of de toename van galgen op het platteland alleen aan deze evenementiële factoren toegeschreven kan worden. De drie dateerbare voorbeelden hebben immers betrekking op de laatste fase van de galgenperiode, waarin ook de subgrietenijen en afgesplitste delen juridische autonomie verlangden. Het kan niet anders of de verzelfstanding van de 'gewone' grietenijen is daaraan voorafgegaan, vermoedelijk kort nadat de meeste steden het halsrecht van de landgemeenten verkregen hadden, dus in de loop van de vijftiende eeuw, ruwweg tussen 1425 en 1475. Het proces van overheveling van hoge jurisdictie en andere rechten van het overkoepelende niveau naar de steden en delen is zonder meer als fragmentatie en uitholling van de macht der landgemeenten te duiden; het leidde zeer zeker ook tot een verzwakking van de communale bestuursstructuur, die op haar beurt tot instabiliteit leidde. Maar het was als zodanig een proces met een eigen dynamiek. Dat blijkt wel in de Groninger Ommelanden, waar de rechtsspraak binnen de landgemeenten steeds verder gedecentraliseerd raakte tot er zelfs redgerstoelen waren ontstaan, die niet meer dan één buurschap bestreken. Anders dan in Westerlauwers Friesland kon dit systeem in de Ommelanden zonder de dekking van de landgemeenten blijven functioneren, simpelweg omdat de stad Groningen er het machtsvacuüm opvulde.

De galgen zijn daarmee ook indicatoren van een politiek en gerechtelijk fragmentatieproces met een eigen tempo, waarbij de grietenijen net zoals de steden, al dan niet onder leiding van dominante hoofdelingen, als vanzelf autonomie opeisten. De ontwikkeling is enigszins te volgen ten aanzien van Franeker Oud Deel dat in de eerste helft van de vijftiende eeuw macht en bevoegdheden moest afstaan aan de in het begin van de veertiende eeuw ontstane nieuwe delen Barradeel, Menaldumadeel, Franekeradeel, Baarderadeel en Hennaarderadeel.⁸⁹ Aanvankelijk kwamen de grietmannen van deze delen nog ieder voor zijn eigen gerecht bijeen in Franeker, maar in 1440 sprak de grietman van Baarderadeel al recht in Baard.⁹⁰ Of hij en zijn collega's in de andere delen toen ook al halsrechtszaken behandelden, is niet bekend. Ik vermoed van niet, omdat de machthebbers van het Oud Deel tot 1474 gearzeld hebben de stad Franeker de bloedban toe te staan. Hoe dat ook zij, in deze constellatie was de galg er eerder om de moeizaam verkregen zelfstandigheid te tonen dan om gerechtigheid uit te stralen.⁹¹

Er is, tot slot, nog een andere aanwijzing dat autonomie uitstralen met deze werktuigen even belangrijk, zo niet belangrijker was dat afschrik wekken ter inperking en voorkoming van criminaliteit. Die is gelegen in het relatief grote aantal galgen in verhouding tot de het aantal misdadigers dat werkelijk ter dood veroordeeld werd en het bevolkingsaantal. In dit verband is het nuttig om te weten dat er na 1515 slechts één galg voor heel Friesland beschikbaar was (die ten zuidwesten van Leeuwarden) en dat er voor het gehele gewest in de zestiende eeuw per jaar niet meer dan vier tot vijf personen geëxecuteerd werden,⁹² die ook nog niet eens allemaal daaraan of daarop tentoongesteld werden. Er is geen reden om aan te nemen dat er in de veertiende en vijftiende eeuw veel meer mensen gehangen, onthoofd en geradbraakt werden dan in de zestiende; integendeel, het onderzoek naar de frequentie van doodvonnissen in Europa in deze perioden leert ons dat het strenge straffen na 1500 een hogere vlucht nam.⁹³ Er zijn weliswaar niet zoveel statistische gegevens beschikbaar, maar wat we hebben, bevestigt wel de bovengeschetste trend.⁹⁴ In Mechelen, waarvan het aantal inwoners in de vijftiende en zestiende eeuw schommelde rond de 25.000, werden in de vijftiende en zestiende eeuw respectievelijk 203 en 255 misdadigers terechtgesteld: dat is een gemiddelde dan 2 tot 2,5 per jaar. In Brussel, dat aan het eind van de vijftiende eeuw ruim 35.000 inwoners telde, voltrok de beul in de vijftiende eeuw 535 maal de doodstraf, in de zestiende 488.⁹⁵ Dat is dus zo'n vijf per jaar. Dat komt overeen met de even dichtbevolkte Duitse havenstad Lübeck waar 471 terechtstellingen plaatsvonden over een periode van negentig jaar (1371-1460). Mogelijk hangt dit relatief hoge aantal samen met het uitgestrekte rechtsgebied dat deze plaatsen ook buiten de stadswallen bestreken. In Frankfurt am Main velden de rechters slechts 318 doodvonnissen in 160 jaar, van 1401-1560, hetgeen een gemiddelde oplevert van niet meer dan twee per jaar. In de dichterbij Friesland gelegen stad Utrecht, dat omstreeks 1500 een

Een van de weinige restanten van middeleeuwse galgconstructies in Europa: de twee stenen pilaren van de 'Fuorcha' (furca = galg), in het Zwitserse Graubünden, op de grens van de dorpen Zerne en Susch (foto: Paul Noomen)

bevolking van ca. 10.000 inwoners had, werden in de vijftiende eeuw zeker niet meer dan twee man per jaar geëxecuteerd.⁹⁶ Dat zijn al met al geen hoge cijfers. We kunnen eruit afleiden, dat aan de galgen van grote Europese steden altijd wel iemand bungelde. Echter, zelfs als we voor die tijd voor Friesland, met een geschatte bevolking van ca. 75.000 omstreeks 1511,⁹⁷ een gemiddelde van vijf per jaar zouden aannemen – net zoveel dus als in de zestiende eeuw – dan zou dat nog betekenen, dat er op en aan de tientallen galg-en-radbouw-

sels in het gewest maar weinig personen tentoongesteld kunnen zijn. De gegevens voor Vredewold gaven al aan daar na de executie van Bartold Nekens pas dertig jaar later weer een crimineel tot de strop veroordeeld werd. In de tussentijd stond de galg eigenlijk alleen maar te verrotten. En dat zal in tal van andere grietenijen en steden niet veel anders zijn geweest.

Besluit

Wat heeft nu onze speurtocht naar de functie, het aantal en de spreiding der expositiegalgen in Friesland opgeleverd? Allereerst is duidelijk geworden dat niettegenstaande het oude Friese rechtsbeginsel dat de belangrijkste misdaden, waaronder ook doodslag, door de vrije Fries met geld konden worden geboet, de doodstraf wel degelijk is toegepast in het middeleeuwse Friesland. Hoe frequent dat gebeurde is niet te zeggen. Er moeten praktische procedures en hulpmiddelen voor geweest zijn, waarbij de landgemeente de autoriteit was die zorg droeg voor de voltrekking. Ten tweede is gebleken dat aan het eind van de vijftiende eeuw vrijwel elke stad en elke grietenij over een galg en een rad beschikten. De galgen stonden zonder uitzondering op zichtlocaties, bij de steden op korte afstand van de omwalling of vestinggracht langs een van de uitvalswegen, in de grietenijen middenin of juist aan de rand van het rechtsgebied maar steeds van verre zichtbaar. De oprichting van de galgen in de afzonderlijke steden en grietenijen, los van het verband der landgemeenten en hun oudste subdistricten, de oude delen, is moeilijk te dateren. Omdat het een overheveling van een buitengewoon essentieel recht (de bloedban) van een overkoepelend naar een regionaal en zelfs naar een lokaal niveau betreft, lijkt het erop dat we met een communaal decentralisatieproces te doen hebben. De beschikbare data suggereren dat de meeste Friese steden niet veel eerder dan het tweede kwart van de vijftiende eeuw het halsrecht mochten uitoefenen en dus een galg bouwen. Voor de grietenijen mag aangenomen worden dat ze kort nadien dezelfde rechten verwierven. Dat zou betekenen dat de geïdentificeerde galgen slechts betrekkelijk korte tijd echt gebruikt zijn. Wat nu hun functie in meer algemene zin betreft, kan gesteld worden dat ze net als de galgen in andere steden en plattelandsdistricten van het toenmalige Europa tegelijkertijd afschrik moesten wekken ter voorkoming van crimineel gedrag alsook duidelijk maken aan eigen inwoners en vreemdelingen dat de stad of grietenij geheel zelfstandig was op rechterlijk terrein. Wat dat betreft valt Westerlauwers Friesland alleen op door zijn grote aantal galgen. Als we er vanuit mogen gaan dat er in Friesland gemiddeld niet meer crimineel met de dood bestraft werden dan elders in de vijftiende eeuw, dan is er, rekening houdend met de bevolkingscijfers, reden om aan te nemen dat aan en op slechts weinig Friese galg-en-radbouwsels regelmatig lijen hingen dan wel zaten. Dat doet vermoeden dat, voorzover beide functies te scheiden zijn, hun symboolfunctie ten aanzien van het uitstralen van juridi-

schē en politieke autonomie belangrijker was dan hun waarschuwingfunctie. Het geringe aantal dateerbare gegevens dwingt echter tot voorzichtigheid. Nader onderzoek naar de spreiding en chronologie van galgen in de Ommelanden en Oostfriesland, zou hier opheldering kunnen bieden.

Noten

1 Met dank aan Onno Hellinga, Oebele Vries en de redactie van *De Vrije Fries* voor hun vele aanwijzingen, gegevens en commentaar. 2 De meest uitvoerige informatie erover vindt men in de studies van Berents: 'Wrede straffen', *Het werk van de vos* en zijn dissertatie *Misdaad in de Middeleeuwen* (over Utrecht). Zie verder: Frederiks, *Oud-Nederlandsch strafrecht* I, 379 e.v.; His, *Strafrecht des deutschen Mittelalters* II, 80 e.v.; Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, 396-398; en Van Caenegem, *Strafrecht Vlaanderen*, 161-162. Verg. Gauvard, *État, crime et société*, passim. 3 Zie de uitgebreide literatuuropgaven bij Wilbertz, *Scharfrichter und Abdecker*, Spierenburg, *Spectacle of suffering* en Klemetillä, *Epitomes of evil*. Vgl. voor Nederland: Huberts, *De beul en z'n werk*. 4 Deze bevat zowel archivalische als 'levende' toponiemen. De eerste categorie betreft veldnamen uit diverse grondboekhoudingen en bijvoorbeeld uit krantenadvertenties voor de verkoop van land; zulke namen kunnen door koppeling aan het vroegste kadaster in kaart worden gebracht. De tweede categorie geeft namen die ten tijde van de inventarisatie nog door boeren, landarbeiders en andere gebruikt werden. 5 Te raadplegen via www.hisgis.nl, met een uitgebreide toelichting op de opzet van het systeem. 6 Erler, 'Galgen', kol. 1376. 7 Algemeen: Vries, *Heilige Roomse Rijk*, 14-27; 64-71; idem, 'Geschichte der Friesen', 542-548. 8 Theissen, *Centraal gezag*, 40; Huussen, *Veroordeeld in Friesland*, 11. 9 Zo althans concludeert Paul Baks, onder meer op basis van de gegevens over de terechtstelling van een misdadiger in Wommels in 1514. Zie hiervoor het dossier aan het slot van dit artikel s.v. Hennaarderadeel. 10 *Djo sextundiste kest is, dat alle Fresen hiare ferde bete mey hiara fia. Truch dat schelleth Fresen wessa oen Saxena merkum wtor stok ende wtor stupa ende wtor schera ende wtor fillane ende wtor pina binna settena merkum* (Buma en Ebel, *Jus Municipale Frisonum* I, 144-145). Vgl. Algra, *17 Keuren en 24 Landrechten*, 313-314, die uitlegt dat de bepaling slaat op het afkopen van vete-handelingen: oudere versies hebben in plaats van vrede: *feitha, inimicitia*. 11 Schubert, 'Vom Wergeld zur Strafe', 97-99. 12 Henstra, *Evolution of the money standard*, 14-16. 13 Zo in de slotpassage van diezelfde zestiende keur: *Morth mot ma mith morthē kela, til thiū thet ma tha ergon stiore* (Moord moet men met moord vergelden, om het boze te weren), en in het vierentwintigste landrecht (Buma en Ebel, *Rüstringer Recht*, 40-41; 58-59). Vgl. Algra, *Oudfries recht*, 193, 295. 14 Schubert, 'Vom Wergeld zur Strafe', 109. 15 Ibidem, 111. 16 *Ac hebbe hi haueddēda eden, nachtbrond ieftha othēra morthdēda, sa skil hi iēlda mith sines selues halse alle liodon to like thonke Y, thet is, thet ma hini skil ope en reth setta. Ac hebbe hi thivuethe den bi*

Frisona kere, ief hit an thia fia nebbe, sa hach ma hini to hwande (Buma en Ebel, *Rüstringer Recht*, 40-41). 17 Buma en Ebel, *Hunsingoer Recht*, 46-47; Buma en Ebel, *Fivelgoer Recht*, 170-171. In het Emsiger Recht zijn het er al vijf, waaronder ook gewelddadige roof in het woud (Buma en Ebel, *Emsiger Recht*, 92-93). Overigens vinden we een aantal van deze casussen al terug in de *Lex Frisionum*, onder titel V: Van mensen die zonder boete gedood kunnen worden. Het betreft de op heterdaad betrapte dief, de brandstichter en de vernier van het heiligdom. 18 Bijvoorbeeld in de toelichtingen op het 25ste landrecht (Buma Ebel, *Emsiger Recht* VII, par. 35-36, pp. 94-95). Zie ook de bepalingen *De duplici malo* (van de valse misdaad), par. 1-2: ibidem, 134-137. 19 *And sa ach hi bi riuchta thene swarta lappa and thene smerta knotta and the nordalde tre* (Buma en Ebel, *Hunsingoer Recht*, 90-91); His, *Strafrecht der Friesen*, 195-196. 20 Vermeld in de *Wenden op de zestiende keur*: Hoekstra, *Hunsinger Codex*, 58 (VI, 6). 21 Buma en Ebel, *Jus Municipale Frisonum* I, 250-251. Vergelijk de variant in De Haan Hettema, *Jurisprudentia Frisica* II, 180-183. 22 *Brokmer Brief*, par. 130, 132: Buma en Ebel, *Brokmer Recht*, 82-83. 23 Simonides, *Hunsigoer Küren*, 94-95. 24 Sipma, *Oud-friesche oorkonden* II, nr. 66, p. 86. 25 *Pax Groningana*, nr. 47, p. 69: 'Item wellick mensche de steelt bouen eenen olden fransschen schilt den deeff salmen hangen [...] Item alle stratenschenders ende nachtrouers de misdoen in onsen verbonde de rechtmen an oir lyff'. 26 De bedragen variëren elders tussen de 5 en 16 schellingen: Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen*, 82-83; Berents, *Werk van de Vos*, 69, 71-72. 27 His, *Strafrecht des Deutschen Mittelalters* II, 80. 28 *Alder thi blata falt enne mon, werth hi tohond bigengen, sa mot hi riuchta mith tha halse and thet lif ac fretholas biliua*: Buma en Ebel, *Rüstringer Recht*, 85. Vergelijk het bovengenoemde verbond van Groningen met Oostergo uit 1491: 'gebreket hem In den guede, hie batale mit den bloede'. 29 Zo in de elfde keur van de *Oude Riustringer Keuren*: Buma en Ebel, *Rüstringer Recht*, 81-82; in par. 128 van de *Brokmer Brief*: Buma en Ebel, *Brokmer Recht*, 82-83; par. 29-30 van het Emsiger Penningschuldboek: Buma en Ebel, *Emsiger Recht*, 216-217; en par. 11 van de Hunsingoër keuren van 1252: Buma en Ebel, *Hunsingoer Recht*, 120-121. 30 Buma en Ebel, *Jus Municipale Frisonum* I, 250-251: *Is hi ald, js hi iong, deer dae kedene heerth; is hi torstich, js hi hongerich, js him hete, is him kalde, soe ne ach deer nen man soe lange toe bidiane, dat hi zijn weed bewandelie moeghe, mer hia schelleth dae Goedis fianda fulghia*. 31 Jongere Schoutenrecht, par. 25. *So aeg di bannere him to bindane ende ti dere rodeti ledane [...] Soe aegh di man dyne kerre, her hi dyn tiaef hwe soe hyt mit zijn goed winne* (Buma en Ebel, *Jus Municipale Fresonum* I, 224-225). 32 *Bremisches Urkundenbuch*: *spoliator capitalem sentantiam per manus spoliati subibit*. 33 Buma en Ebel, *Brokmer Recht*, par. 132, p. 82. 34 Robijn, *Recht van een vrije Friese stad*, c. XCI, p. 128. 35 *Soe aegh ma him wtor dike toe ferane ende deer en boem toe ferane, en tial toe brengane, deer eer oen wayne ne kome, him deer op ti settane, hi zijn eynde deerop ti nymane. Him aegh nen wynd ti biwaine, nen man ti bisiane, nen dau ti bidauwen, nen senne ti bischinen, mer datter alle lioede oen merke, dat ma eergha deda wrmide*. 36 *Lex Frisionum*, Add. XI, 1: *De honore templorum*. 37 Grimm, *Gerichtsaltertümer* II, 259 e.v. 38 In de praktijk schijnt de expositie vaak achterwege gelaten te zijn, soms bij wijze van strafvermindering, maar ook wel op aandringen van de familie van de terechtgestelde,

als die het zich haar plicht achtte de veroordeelde een fatsoenlijke begrafenis te bezorgen. 39 Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, 396-398. 40 De executie van zware criminelen vond plaats op de Neude, alwaar zich voor dat doel een schavot en een aparte kniegalg stond opgesteld (Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen*, 39-42; idem, *Werk van de vos*, 70). 41 Jelgersma, *Galgebergen*, 37-41. 42 Sicke Benninge, *Chronickel*, 59-60. De strafvoltrekking vond in Groningen gewoonlijk plaats op de Grote Markt: Bakker en Huussen, 'Groningse Register van criminele zaken', 47. 43 In het begin van de vijftiende eeuw werd dit 'gerecht' verbouwd tot een stevige, veertien roeden lange driehoekige muurconstructie met openingen en kantelen, waarbinnen dan de galgen en raderen hun plaats kregen: alles '[...] mit ene dobbele slote om de dode lichamen als sy vanden gherechte vallen daer inne te verwarene vor de beesten diese sliten ende eten mochten als honden ende andere beesten' (Vanhemelryck, *Misdadigers*, 193). 44 Van Caenegem, *Strafrecht in Vlaanderen*, 171. 45 Frima, *Strafproces in de Ommelanden*, 390. 46 Volgens een mededeling van de heer D.Th. Reitsma uit Stiens. 47 Een twijfelgeval betreft de interpretatie van de naast elkaar, zuidelijk aan de doorgaande weg van Twijzel naar Drogeham grenzende *Galiefinne* en *Galiekamp* (kad. percelen Kooten C9 en Drogeham F189-190), aan weerszijden van de dorpsgrens tussen Kooten en Drogeham (De Haan, 'Fjildnammen'). Die weg loopt hier zo hoog en droog over de heide, dat gagelbegroeiing niet voor de hand ligt. Het is verleidelijk maar bij gebrek aan verdere gegevens eigenlijk niet toegestaan, om er de galg van Achtkarspelen – voor welke grietenij verder geen galgenplaats bekend is – te lokaliseren. 48 Zie bijvoorbeeld de Galgekamp van Sexbierum, die in de bronnen ook wel opduikt als Gallekamp. 49 Terschelling en Ameland waren al in de zestiende eeuw afzonderlijke hoge heerlijkheden, die ook na 1580, toen de Staten van Friesland soeverein geworden waren, als zodanig bleven bestaan. Zij zouden hun galgen derhalve tot aan de Franse tijd behouden. Schiermonnikoog kreeg als voormalig kloosterbezit de status van nedergerecht en kwam aldus ten aanzien van het halsrecht onder het Hof van Friesland in Leeuwarden te ressorteren, ook nadat het in 1640 door de Staten aan de familie Stachouwer was verkocht. 50 Zie het dossier s.v. Leeuwarden. 51 In 1516 werd hier de opstandige, want Gelders gezinde burgemeester Wybe Saeckles onthoofd (Landboek van Keimpe Martena, *GPCV* II, 97). 52 Vergelijk echter noot 44. 53 Zie echter de Marktbrief van Joure uit 1466 die voorziet in het vellen en voltrekken van doodvonnissen: OFO II, nr. 66. 54 Mol, *Leuwerderadeels aenbreng*, 95: 'In Westerlant daer Baerderadeels galge stond'. 55 Feith, *Werken Johan Rengers van Ten Post* I, 108. 56 *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland* III, 441-442. 57 *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe* II, nr. 746. 58 Sipma, *Oudfriesche oorkonden* II, nr. 3. 59 Men zou kunnen opereren dat deze buitendijkse galgen tot de oudste in Friesland behoorden, vanwege het sacrale karakter van strafvoltrekkingen langs de grens met de zee. Dan zou het zichtaspect een minder belangrijke rol spelen. Mij lijkt dat echter niet waarschijnlijk, omdat het in alle genoemde gevallen bouwsels betreft van pas later uit de *terrae* geëximeerde steden en grietenijen. 60 Van Künssberg, *Rechtliche Volkskunde*, 162-163. 61 In het floreencohier van 1700 wordt het perceel niet vermeld, vermoedelijk omdat er toen geen belasting op rustte. Dat zou kunnen wijzen op een openbare functie; andere verklaringen zijn echter

ook mogelijk. 62 Zie noot 56. 63 Frima, *Strafproces in de Ommelanden*, 390-391. 64 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr. 77, p. 149. 65 'Item ick selfs in der Ilst ben bruycken ses pondematen, hietende dat Galgelant' (Tresoar T313, Archief Tjaardastate, inv.nr. 421). 66 Vergelijk de situatie in Baarderadeel, waar omstreeks 1440 sprake was van grote onenigheid tussen de verschillende kwartieren over ieders aandeel in de rechtspraak en de plaatsen waar recht gesproken diende te worden: Sipma, *Oudfriesche oorkonden* II, nr. 26. 67 Sipma, *Oudfriesche oorkonden* II, nr. 91; vgl. aldaar nr. 102 (april 1482), waarin ook de Trynwâlden, het noordwestelijke kwartier van Tietjerksteradeel, als een aparte grietenij wordt aangeschreven door onder meer Leeuwarden om er voor te zorgen dat er 'herig recht' wordt gevoerd. 68 Schroor, 'Leeuwarden tussen Middeleeuwen en Nieuwe tijd', 87. 69 *Pax Groningana*, nr. 61, p. 83. 70 Zie over deze state het lemma Algra in het binnenkort te verschijnen boek over Friese stinzen voor 1550 van Paul Noomen. 71 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr. 63, p. 122. 72 Staveren beschikte reeds in de elfde eeuw over markt- en andere privileges, die in de dertiende eeuw bevestigd en uitgebreid werden door de graaf van Holland. Tot 1411 kan Staveren vervolgens als Hollandse stad worden beschouwd. 73 Sipma, *Oudfriesche Oorkonden* II, nrs. 7 en 10. 74 Ibidem, nr. 77. 75 Ibidem, nr. 3 (19 juni 1392): [...] *thet dy aulderman a Lyouwerth ende sine schepenan moghen ende moeten vp halden ende wr riochta alle misdegehe lyoede ther misdwaet a Lyouwerd deys jefta nachtes with enghen bur jefta enghen wte bur [...] als hya al eer tijt fan aldis habbeth biriucht wr hals ende wr haud*. 76 Verwijs, *Oorloghen Albrecht van Beieren*, 509-516, in het bijzonder 511: '[...] quaeden feyten die aen tlijf gaen'. 77 Sipma, *Oudfriesche oorkonden* II, nr. 11 (20 juni 1424). 78 Vries, 'Arglistformel', 163: De *narratio* lijkt aan een echte oorkonde ontleend maar het slot met de bekrachtiging en de datering kan vanwege het gebruik van de formule *Al ting sonder falicant* niet veel ouder zijn dan de jaren zeventig van de vijftiende eeuw. 79 GPCVI, 538. 80 Zie de gegevens bij Cox, *Repertorium van stadsrechten*. 81 Vries, 'Stêden oan it roer', 75. 82 Mol, 'Hollands-Friese oorlog', 102. 83 Over Harlingen en het efemere Berlikum zijn geen galg-gegevens bekend. Dat geldt ook voor vijftiende-eeuwse marktplaatsen die geen complete autonomie wisten te bereiken zoals Joure. 84 *Pax Groningana*, nr. 19. 85 Het complex werd rond 1500 verworven door Feye Riemersma alias Meckema, wiens schoonvader zich ironisch genoeg in 1467 tegen de bouw ervan had gekeerd. Zie het lemma Meckema in het stinzenboek van Paul Noomen. 86 *Ostfriesisches Urkundenbuch*, nr. 367, 1769: hierin is verder bepaald dat aan deze galgen alle dieven moeten hangen die 'over' de vier gulden stelen. 87 Formsma, 'De middel-eeuwse vrijheid', 97-99. 88 Van Lengen, 'Bauernfreiheit und Häuptlingsherrlichkeit', 128-131. 89 Zie hierover het gedegen exposé van Overdiep en Tjessinga, *Rechtsomgang van Franekeradeel*, 145 e.v. 90 Sipma, *Oudfriesche oorkonden* II, nr. 26. 91 Het is ook als symbool van autonomie dat galgen bij belegeringen en andere vijandelijke acties vaak een doelwit vormden. Met het neerhalen werd de autoriteit van de belegerde partij als het ware ondergraven (Spienburg, *Spectacle of suffering*, 57-58). Voor de Friese gebieden zijn geen voorbeelden bekend, maar veelzeggend is in dit opzicht het omver trekken van de Groninger galg door de Saksische soldaten die in september 1501 het beleg rondom de stad sloegen (zie noot 42). 92 Roorda, *Algra skaai*, 28 noemt voor de

jaren 1519-1600 een aantal van 529 terechtgestelden (tegenover slechts 129 in de zeventiende eeuw). Tot die 529 behoorden echter meer dan 100 'kettters' en nog een groot aantal opstandelingen, die in bijzondere omstandigheden veroordeeld werden (Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 238-239). 'Gewone' geëxecuteerde criminelen waren er niet meer dan drie tot vier per jaar. **93** Berents, 'Galg en rad', 91-92, 94, 99. **94** Veel gegevens hierover worden gevonden bij Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafgericht*, 387-389. **95** Vanhemelryck, 'De beul te Brussel', 185-187. **96** Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen*, 38. **97** Faber, *Drie eeuwen*, I, 24.

Bronnen en literatuur

- Algra, N.E., *17 Keuren en 24 Landrechten* (Doorn 1991).
- Algra, N.E., *Oudfries recht 800-1256* (Leeuwarden 2000).
- Alma, R.H., 'Genealogie Ibema', *Gruoningana. Tijdschrift voor genealogie, naam- en wapenkunde* 29 (1984), 92-111.
- Andreae, A.J., *Kollumerland en Nieuw-Kruisland*, 1 b., 2 dln. (herdruk Leeuwarden 1975).
- Bakker, F.J., en A.H. Huussen jr., 'Het oudste Groningse Register van criminele en andere zaken en De bekentenissen van Johan Stenbar (1475-1547)', *Verslagen en Mededelingen van de Stichting tot Uitgaaf Bronnen Oud-Vaderlandse Recht*, Nieuwe reeks 7 (1992), 43-92.
- Beneficialboeken van Friesland*, 2 dln., J. van Leeuwen ed. (Leeuwarden 1850).
- Benninghe, Sicke: *Chronickel der Vriescher landen en der stadt Groningen*, door Sicke Benninghe, M. Brouerius van Nidek (ed.), *Analecta Medii Aevi* (Amsterdam/Middelburg 1725), 1-432.
- Berents, D.A., *Misdaad in de Middeleeuwen* (Utrecht 1984²).
- Berents, D.A., *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen* (Zutphen 1985).
- Berents, D.A., 'Galg en rad: Awrede straffen@ in laat-middeleeuws Utrecht', in: H.A. Diederiks en H.W. Roodenburg (red.), *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden* (Hilversum 1991), 85-101.
- Buma, W.J., en W. Ebel, *Das Rüstringer Recht*, Altfriesische Rechtsquellen: Texte und Übersetzungen 1 (Göttingen 1963).
- Buma, W.J., en W. Ebel ed., *Das Brokmer Recht*, Altfriesische Rechtsquellen: Texte und Übersetzungen 2 (Göttingen 1965).
- Buma, W.J., en W. Ebel ed., *Das Emsiger Recht*, Altfriesische Rechtsquellen: Texte und Übersetzungen 3 (Göttingen 1967).
- Buma, W.J., en W. Ebel ed., *Das Hunsingoer Recht*, Altfriesische Rechtsquellen: Texte und Übersetzungen 4 (Göttingen 1969).

- Caenegem, R.C. Van, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw* (Brussel 1954).
- Cox, J.C.M., *Repertorium van de stadsrechten in Nederland. 'Quod vulgariter statreghte nuncupatur'* (Den Haag 2005).
- Dolk, W., *Leeuwarder straatnamen* (Leeuwarden 1997).
- Eekhoff, W., *Nieuwe atlas van de provincie Friesland* (Leeuwarden 1849-1859, herdruk 's-Gravenhage 1970).
- Erlar, Adalbert, 'Galgen', in: idem e.a. (ed.), *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, 5 dln. (Berlijn 1971-1998) I, kol. 1375-1378.
- Faber, J., *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, 2 dln. (Wageningen 1972).
- Faber, Jan, 'De Leeuwarder galgen', *Leopardia* nr. 3 (december 2000), 25-26.
- Feith, H.O. (ed.), *Werken van den Ommelander edelman Johan Rengers van Ten Post*, I (Groningen 1852).
- Feith, J.A., en H. Brugmans (ed.), *De kroniek van Abel Eppens tho Equart*, 2 dln. (Amsterdam 1911).
- Fokkema, K., *De tweede Emsinger codex*, Oudfries taal- en rechtsbronnen 7 ('s-Gravenhage 1953).
- Formsmas, W.J., 'De middeleeuwse vrijheid', in: W.J. Formsmas e.a. (red.), *Historie van Groningen, Stad en Land* (Groningen 1981²), 77-106.
- Frederiks, K.J., *Het Oud-Nederlandsch Strafrecht* I (Haarlem 1918).
- Frima, J., *Het strafproces in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers van 1602-1749* (Amersfoort 1920).
- Gauvard, Claude, 'De grace especial'. *Crime, état et société en France à la fin du Moyen Age* (Parijs 1991).
- Gildemacher, K.F., *Waternamen in Friesland* (Leeuwarden 1993).
- Grimm, J., *Deutsche Rechtsaltertümer*, 2 dln. (Leipzig 1899⁴).
- Groot Placaat en Charterboek van Friesland, dln. 1-3, G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed. (Leeuwarden 1768-1778).
- Haan, S. de, 'Fjildnammen yn Twizel en De Koaten neffens de floreenkohieren', *Nieuwsblad van Noord-Oost Friesland* 10 augustus 1988, 8.
- Haan, S. de, 'Fjildnammen yn Droegeham en Harkema-Opeinde neffens de floreenkohieren', *Nieuwsblad van Noord-Oost Friesland* 30 november 1988, 8.
- Haan Hettema, M. de (ed.), *Jurisprudentia Frisica of Friesche regtkennis. Een handschrift uit de vijftiende eeuw*, 3 dln. (Leeuwarden 1835).
- Henstra, D.J., *The evolution of the money standard in medieval Frisia: a treatise on the history of the systems of money of account in the former Frisia (c.600-c.1500)* (Groningen 2000).
- Hirsch, H., *Die Hohe Gerichtsbarkeit im Deutschen Mittelalter* (Graz/Keulen, tweede onveranderde druk, met een nawoord van Theodor Mayer, 1958; Eerste druk 1922).
- His, R., *Das Strafrecht der Friesen im Mittelalter* (Leipzig 1901).
- His, R., *Das Strafrecht des deutschen Mittelalters* II (Weimar 1935).
- Hoekstra, J., *De eerste en de tweede Hunsinger Codex* ('s-Gravenhage 1950).

- Huberts, F. de Witt, *De beul en z'n werk* (Amsterdam 1937).
- Huussen, A.H., *Veroordeeld in Friesland. Criminaliteitsbestrijding in de eeuw der Verlichting* (Leeuwarden 1994).
- Jancko Douwama: *Jancko Douwama's geschriften*, F.D. Fontein en J. van Leeuwen (ed.) (Leeuwarden 1849).
- Jelgersma, H.G., *Galgebergen en galgevelden* (Zutphen 1978).
- Kalma, J.J., 'Op it Galgeheech', *Fryske Plaknammen* 2 (1949), 33-34.
- Klemetillä, H., *Epitomes of evil. Representations of executioners in Northern France and the Low Countries in the Late Middle Ages* (Leiden 2005).
- Künssberg, E. von, *Rechtliche Volkskunde* (Halle a/d Saale 1936).
- Lengen, Hajo van, 'Bauernfreiheit und Häuptlingsherrlichkeit im Mittelalter', in: Karl-Ernst Behre en Hajo van Lengen (red.), *Ostfriesland. Geschichte und Gestalt einer Kulturlandschaft* (Aurich 1996), 113-134.
- Lengen, Hajo van, 'Tota Frisia: Sieben Seelande und mehr. Die territoriale Gliederung des freien Frieslands im Mittelalter', in: Hajo van Lengen e.a. (ed.), *Die Friesische Freiheit des Mittelalters – Leben und Legende* (Aurich 2003).
- Maes, L.Th., *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht. Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden* (Antwerpen 1947).
- Meer, D.J. van der, 'Lijst van dorpen in de registers van decretale verkopen', *Genealogysk Jierboekje* (1983), 98-103.
- Merback, Mitchell B., *The Thief, the Cross and the Wheel. Pain and the Spectacle of Punishment in Medieval and Renaissance Europe* (Norwich 1999).
- Moerman, H.J., *De Nederlandse plaatsnamen: een overzicht* (Leiden 1956).
- Mol, J.A. ed., *Leeuwerderadeels aenbrenghe gemaect int jaer 1540* (Leeuwarden 1989).
- Mol, J.A., 'Graaf Willem IV, de Hollands-Friese oorlog van 1344/1345 en de Friese kloosters', in: Ph.H. Breuker en A. Janse ed., *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding* (Zutphen 1997), 94-108.
- Molhuysen, P.C., 'Aantekeningen uit en geschiedenis van het strafregt', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, nieuwe reeks 2 (1861), 51-88; 191-239.
- Oostra, J., *Uit de geschiedenis van Jorwerd. Toponymy fan Jorwert* (Franeker 1993).
- Ostfriesisches Urkundenbuch*, 2 dln. E. Friedländer ed. (Emden 1878-1881, herdruk Wiesbaden 1968).
- Oud, A.G., *Woa'deboek fan ut Amelands* (Leeuwarden 1987).
- Overdiep, G., *Toelichting bij de kaart van Ameland uit 1731* (z.p. 1964).
- Overdiep, G. en J.C. Tjessinga, *De rechtsomgang van Franekeradeel 1406-1438* (Franeker 1950).
- Politiek, R., 'Het kerkhof van Kimsward', *Keppelstok* 71 (2005), 9-15.
- Postma, O., 'De Friesche steden en haar "uitburens"', *De Vrije Fries* 36 (1941), 103-130.
- Reitsma, J., ed., *Register van geestelijke opkomsten van Oostergo, 1580-1581* (Leeuwarden 1888).
- Robijn, V., *Het recht van een vrije Friese stad. De stadboeken van Bolsward van 1455 en 1479* (Hilversum/Leeuwarden 2005).

- Roarda, R.S., *It Algera-Algra skaei, 1425-1955*, I (Leeuwarden 1956).
- Sannes, H., *Geschiedenis van het Bildt*, I (1500-1700) (Franeker 1951).
- Santema, O., 'Om mar en poel', *Clubboekje Sneker Zeilclub* (1964), 51-71.
- Schelt, L.H. van, 'De scherprechters in Drenthe, 1407-1870', *Ons Waardeel* 3 (1983), 145-155.
- Schotanus, Chr., *Beschryvinge van de Heerlyckheydt van Frieslandt tusschen 't Flie end de Lauwers* (1664, herdruk Amsterdam/Leeuwarden 1978).
- Schotanus à Sterringa, B., *Uitbeeldinge der Heerlijkheit Friesland* (Leeuwarden, Francois Halma, 1718; herdruk Amsterdam 1970).
- Schroor, M., 'Leeuwarden tussen Middeleeuwen en Nieuwe tijd', in: R. Kunst e.a. (red.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999), 78-109.
- Schubert, Ernst, 'Vom Wergeld zur Strafe: die übersehene Bedeutung der friesischen Rechtsquellen zur Interpretation eines epochalen mittelalterlichen Wandels', in: H. Schmidt, W. Schwartz en M. Tielke (ed.), *Tota Frisia in Teilansichten. Hajo van Lengen zum 65. Geburtstag* (Aurich 2005) 97-120.
- Sipma, P. (ed.), *Oudfriesche Oorkonden*, 3 dln., ('s-Gravenhage 1927-1941).
- Spahr van der Hoek, J.J., en Y.N. Ypma, *Tietjerksteradeel. Bydrage ta de sosiale skiednis fan de Wâlden* (Leeuwarden 1978).
- Spierenburg, P., *The spectacle of suffering. Executions and the evolution of repression: from a preindustrial metropolis to the European experience* (Cambridge 1984).
- Tegenwoordige Staat: Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat van Friesland II*, Oostergo en Westergo (Amsterdam 1786).
- Telting, A., 'Iets over de straffen bij de oude Friezen', *Friesche Volksalmanak* (1885), 137-150.
- Telting, A. (ed.), *De Friesche stadrechten* ('s-Gravenhage 1883).
- Theissen, J.S., *Centraal gezag en Friesche vrijheid. Friesland onder Karel V* (Groningen 1907).
- Vanhemelryck, F., 'De beul van Brussel en zijn werk (XIV-XIX eeuw)', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 19 (1964-1965), 181-216.
- Vanhemelryck, Fernand, *Misdadigers tussen rechter en beul 1400-1800* (Amsterdam 1984).
- Veldman, H.O., *Lânnammen út Barradiels Ferline* (z.p. 1997).
- Verhoeven, G., en J.A. Mol ed., *Friese testamenten tot 1550* (Leeuwarden 1994).
- Vries, O., *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid* (Leeuwarden 1986).
- Vries, O., 'Al ting sonder faliekant. Die Argistformel in den altfriesischen Urkunden', *Us Wurk* 46 (1997), 150-168.
- Vries, O., 'De stêden oan it rôer. It tiidrek fan stedske supremasy yn Fryslân (1482-1486)', *It Beaken* 62 (2000), 73-99.
- Vries, O., 'Een communalistische voorloper van het Hof van Friesland', in: D.P. de Vries en P. Nieuwland (ed.), *500 jaar Hof van Friesland. Bijdragen aan het herdenkings-symposium gehouden te Leeuwarden 24 september 1999* (Hilversum 2000), 25-39.
- Vries, O., 'Geschichte der Friesen im Mittelalter: West- und Ostfriesland', in: H.H. Munske (ed.), *Handbuch des Friesischen / Handbook of Frisian Studies* (Tübingen 2001), 538-550.

Worp van Thabor, *Kronijk van Friesland, boeken IV en V*, J.G. Ottema ed. (Leeuwarden 1850/1871).

Wynterp, T., 'Toponymen fan de Trynwâlden en omkriten', *Fryske Plaknammen* 14 (1965), 65-75.

Zijlstra, S., *Om de ware gemeente em de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum 2000).

Bijlage: Gegevens over galgenplaatsen in Westerlauwers Friesland

Voor de precieze kadastrale kartering, zie het Historisch GIS Fryslân: www.hisgis.nl. Afkortingen: BB 'Beneficiaalboeken'; FA 'Fryske Akademy Leeuwarden'; FC 'Floreenkohier'; FT 'Verhoeven en Mol, *Friese Testamenten*'; HCL 'Historisch Centrum Leeuwarden'; LA 'Mol, *Leuwerderadeels Aenbreng*'; LC 'Leeuwarder Courant'; kad. 'kadastraal perceel'; OFO 'Sipma, *Oudfriesche Oorkonden*'; pm 'pondemaat (0,3765 ha)'; RvDA 'Register van den Aanbreng'; RvGO 'Reitsma, *Register van geestelijke opkomsten Oostergo*'; SC 'Stemkohier (van 1640)'; Worp 'Worp van Thabor, *Kronijk van Friesland*.

1. Steden

Bolsward: De Bolswarder galg zal aan het *Galgerak* hebben gestaan. Daarmee werd het eerste stukje, tot de Marne behorende Witmarsumer vaart westelijk van de Blauwpoort aangeduid (Gildemacher, *Waternammen*, 437). Zie de advertentie in de LC van 25 december 1776: '11 pm greide aan het G'. De naam komt, in de combinatie 'In de Merlinge op de hoek van 't Galgerek', overigens al eerder voor in verkoopakten uit de periode 1659-1671 (Van der Meer, 'Lijsten', 98). Omdat er in de zestiende eeuw hier zuidelijk al bebouwing was, o.a. een molen, ligt het voor de hand de galg aan de noordzijde te lokaliseren, op of naast kad. B286.

Dokkum: Worp van Thabor maakt melding van een rad te Dokkum waarop de bij het klooster Bergum gevangengenomen hoofdeling Sicke Bolta in 1492 na zijn executie door de Groningers werd gezet omdat hij verraad zou hebben gepleegd. Aangezien hij volgens velen onschuldig was werd hij na drie dagen 'opentlick' van het rad gehaald en op het kerkhof begraven (Worp IV, 193). Aangenomen kan worden dat het rad permanent naast de (veronderstelde) Dokkumer tentoonstellingsgalg opgesteld stond.

Franeker: De *Galgefenne*, zo'n duizend meter ten zuidoosten van Franeker, ligt even ten zuiden van de hoek waar de weg naar Miedum en Tjum een bocht maakt. De identificatie met kad. perceel Franeker D464, is mogelijk op basis van de vermelding in het FC van 1700 (Franeker FC27). Vgl. de omschrijving in een advertentie in de LC van 1 febr.1797: de *Galgefenne*, 7 pm greidland. De dubbele arbeiderswoning die ten noorden van deze fenne stond (kad. D467-468), westelijk van de T-splitsing waar de wegen naar Tjum en Miedum uiteengaan, werd in de twintigste eeuw de *Galgepôle* genoemd. Vermoedelijk was hier de plaats van de galg. De *Galgefenne* was in 1510 in het bezit van de Franeker hoofdelingendochter Eedwer Sjaerda (FT, nr. 77, p. 149).

Hindeloopen: Gidsfossielen zijn de toponiemen *Galgepolle* en *Galge-eiland*, die regelmatig in stedelijke transportakten uit de zeventiende en achttiende eeuw worden genoemd (Proclamatieboeken 1685, 1721, 1734, 1790). Ze slaan op een oorspronkelijk met water omgeven eilandje tussen de Kerkstraat en de Oude Weide, op een plek die zich volgens de kaart van Jacob van Deventer in de zestiende eeuw nog juist buiten de

bebouwing bevond. Met de stadsuitbreiding hier (de Oude Weide) werd pas een aanvang gemaakt in 1614 volgens de *Tegenwoordige Staat*, 338.

Leeuwarden/Leeuwarderadeel: Bij Leeuwarden zijn twee galgen of 'gerechten' te lokaliseren. De bekendste is die ten zuidwesten van de stad aan het stuk trekvaart naar Franeker dat daar het *Galgediep* heet. Hij is eenvoudig te lokaliseren aan de hand van de atlas van Schotanus-Halma uit 1718. De erbij gelegen *Galgefenne* wordt in tal van bronnen uit de zestiende eeuw genoemd (zelfs als *Pascua Patibuli*!), onder meer in *FT*, nr. 63, p.122, en *RvdA* I, 5, 13, 24, 30, 32, 33, 37. Deze Galgefenne was 28 koegras groot: *OFO* IV, nr. 187 (1509). De galg wordt echter ook al in de vijftiende eeuw vermeld (1464): *OFO* I, nr. 174: 'een pondismeta fynlands [...] lidzende bi der galga neest lantyama fien'. De kaart van Jacob van Deventer geeft de ligging aan, maar de galg met het rad is ook te zien op een iets oudere landmeterskaart van Jacob Heeres uit 1553 (Schroor, 'Leeuwarden tussen middeleeuwen en nieuwe tijd', 97-99). Zie verder Faber, 'Leeuwarder galgen'.

Er heeft echter ook een galg aan het Vliet gestaan, ten oosten van de stad. Het *Liber beneficiorum* uit 1580 (HCL, Singels, nr. 269, met dank aan Onno Hellinga) vermeldt op f. 10 'het Olt Gerecht' op het Vliet, 'nae die zijde nae Huijsum toe'; in diezelfde bron op p. 22 is sprake van een Foppe Gauckez 'aen teerste draeihoudt boven tGerecht'. De niet meer functionerende (want 'olt' genoemde) expositiegalg moet dus aan de zuidzijde van het Vliet hebben gestaan, bij het eerste draaihout, mogelijk daar waar een weg richting Huizum gaat. Ten zuidoosten van de Poppebrug lag in 1620 de *Olde Galgefenne*. Zie: Dolk, *Straatnamen*, 48.

Sloten: In een relaas over een bloedige veldslag, begin 1496, tussen de in Sloten gelegen Vetkoperse Woudfriezen en een uit het noorden via schepen langs Woudsend aangevoerd Schierings legertje, versterkt met Duitse landsknechten, meldt Worp dat die laatste groep een uiteindelijk succesvolle carré-opstelling maakte in de weilanden aan de westzijde van het Sloter meer 'bij Sloodmanne galge' (Worp IV 237). Aannemelijk is dat die galg dan niet dichtbij het stadje stond - er moest immers ruimte zijn voor de veldslag - maar aan de uitmonding van de Slotervaart in het Slotermeer, bijvoorbeeld op of naast kad. Balk A50.

Sneek: Het oudste gegeven over de Sneker galg vinden we in de beschrijving der landerijen van de vicarie van St. Barbara in 1543: '[...] twee koeganck, gelegen buyten dyk by de galge, metten noordwesten aen den dyck': *BB* I, 270b. In het FC komen twee, naast elkaar gelegen grote percelen *Galgeland* voor die inderdaad in het noordwesten aan de dijk grenzen. Eén daarvan, het zuidwestelijke, was particulier bezit, het andere van 15 pm groot, FC55, behoorde tot de Geestelijke Staatslanden. Het bovengenoemd Sinte-Barbaraland zal daarin opgegaan zijn. Een en ander doet veronderstellen dat de galg aan de voet van de dijk in dit perceel (kad. Sneek A233) maar tegen de scheiding met het andere (A236) heeft gestaan.

Staveren: Chr. Schotanus meldt in zijn *Beschryvinge*, 263, dat [...] 't land buyten dijk tusschen Staveren en Scharle noch hedendaegs de *Galge-venne* [wordt] genoemd'. Dan zou daar dus een demonstratiegalg hebben gestaan. Afgaande op een verhaal bij Jancko Douwama over een mislukte terechtstelling van drie veroordeelde huurlingen te Staveren in 1522 - 'siet, de [omstaande] knechten vielen ouer de hanckman, en sloghen hem ther doet' -, kan geconcludeerd worden dat ter plaatse, tussen het in aanbouw zijnde slot en de Noorderhaven een executiegalg is geweest (Jancko Douwama, 351-353).

IJlst: Het *Galgeland* bij IJlst omvatte volgens een advertentie in de *LC* van 2 juli 1796 6 pm greide, verg. een soortgelijke advertentie in *LC* 12 juni 1863. We vinden dit terug in de bijlage bij het testament van de hoofddeling Sytse Harincxma van IJlst uit 1542: 'Item ick selfs in der IJst ben bruycken ses pondematen, hietende dat Galgelant': Tresoar, Archief Tjaardastate, inv.nr. 421 (T313). Van alle percelen van 6 pm in de klokslag van de stad komt FC171 (kad. IJlst B87), aan de Geeuw, juist ten oosten van de bebouwing, het meest in aanmerking.

Workum: Op 14 juni 1523 veroverde de Bourgondisch-Habsburgse strijdmacht van de heer van Wassenaar de stad Workum en sloeg de Geldersen die zich in de toren teruggetrokken hadden, dood, '[...] wtgesecht negen, dye sy lieten hangen opt suyd van Woerckum by den zyl' (WorpV, 311). Vermoedelijk was dat geen gelegenheidsgalg. Het buitendijkse land bij de toegang tot de haven van Workum, waar later het Workumer Nieuwland zou worden ingedijkt, was bij uitstek de plek waar men een permanente, voor ieder zichtbare demonstratiegalg zou verwachten.

2. Grietenijen

Baarderadeel: In *Leuwarderadeels aenbreng* van 1540 wordt onder de registratie van het dorp Wirdum een stuk land gelokaliseerd: '[...] in Westerlant daer Baerderadeels galge stond' (Mol, 95). Men is geneigd die vlakbij de grens tussen Wirdum en Baarderadeel te zoeken, dat is aan de westzijde van de Swette. De toponymische overlevering wijst echter naar een perceel onder Jorwerd, aan de doorgaande weg naar Baard. Het betref het *Galgelân* (kad. Jorwerd A401 en A402), dat twee percelen beslaat. Het westelijk gedeelte (A402) wordt in het FC1858 eveneens het *Galgeland* genoemd. De beide stukken heetten tezamen ook wel de *Galgelânssâne*. Zie: Oostra, *Toponymy fan Jorwert*, 209, alwaar ook gegevens uit notariële stukken worden aangehaald.

Barradeel: Op de bekende kaart van de Slachtedijk door Pieter Idserts Portier uit ca. 1750 (Tresoar) staat halverwege de route tussen Herbajum en het eind- of het beginpunt bij de zeedijk in een flauwe bocht aan de Sexbierumer kant, aangegeven: *de hoek van Galgekamp*. Deze lokalisatie komt exact overeen met de kad. opgave van *De Galle Kamp* in 1832 (Sexbierum C671) en *De Galgekamp* in FC1700 (Veldman, *Fjildnammen út Barradiels ferline* 58, nr. 548).

Dantumadeel: Het oudste gegeven over de Dantumadeelster galg bij Rinsumageest wordt gevonden in getuigenverklaringen over het slatten van het Gaestmer Diep uit 1508 : 'by den burch ende omtrent die galge' (*OFO* II, 220-221). Uit de diverse mededelingen over hoe en waar geslat moest worden, valt op te maken dat de burcht (= Tjaardastate) stond, daar waar de uit het zuiden komende *Galgesloot/Galgesleat* loodrecht op de genoemde vaart uitkomt. Vermoedelijk stond de galg hier op de hoek aan de zuidkant van de vaart c.q. het Diep, omdat de weg van hieraf naar het centrum van het dorp (met het rechtshuis) de naam draagt van *Galgeheech*. Hier ergens in de vaart moet ook de in 1540 vermelde *Galghetenye* (een soort weervisserij) zijn geweest (*FT* nr. 157, p. 330). Zie verder Moerman, *Nederlandse plaatsnamen*, 84, en Wynterp, 'Toponimen fan de Trynwâlden', 72.

Ferwerderadeel: Ten zuidwesten van Ferwerd, dichtbij de centrale weg van Ferwerd langs het klooster Foswerd naar Waaxens (de Kloosterdijk), het *Galge Morgen* (Ferwerd B505). In 1832 en 1700 (Ferwerd FC22) blijkt dit perceel eigendom van de kerk van Ferwerd te zijn.

Verder staat er onder Genum een *Galgekamp* geregistreerd in 1581; de plaats is vooralsnog onbekend. *RvGO*, 65: 'Noch hefft de patroon een klein kampke, genoemd de Galgekamp'.

Franekeradeel: De galg van Franekeradeel was vermoedelijk dezelfde als die van Frane-ker.

Hemelumer Oldeferd/Gaasterland: Ten oosten van Hemelum en Bakhuizen, achter de Witte Berg, en ten noordwesten van Rijs, lag een poel of dobbe met de naam *Galgepoel*, volgens onder meer het Proclamatieboek van Hemelumer Oldeferd M2 op de datum van 21 okt. 1702, en het FC1798, nr. 132. In eerstgenoemde bron gaat het om de verkoop van 'Zaadland op het Nieuwe land neffens de Galgepoel'. Dat Nieuwe land mag, gelet op de rechthoekige verkaveling ervan, wel geïdentificeerd worden met de zogenoemde Hemelumer Venen ten oosten van de doorgaande weg van Oudemirdum over Rijs naar Hemelum. Dan lag de galg vermoedelijk niet ver van de weg, tegen de grens van Hemelumer Oldeferd met Gaasterland.

Hennaarderadeel: In augustus 1514 reisde de grietman van Hennaarderadeel Tjalling Botnia naar Leeuwarden, vanwege het proces tegen een man die in zijn grietenij een soldaat had vermoord. De terechtstelling vond echter in de grietenij zelf plaats. De veroordeelde werd eind september in Wommels onthoofd (Sächs Hauptstaatsarchiv Dresden, Loc. 10374/9 fol. 55-59). Ongetwijfeld werd hij daar nadien op een rad tentoongesteld.

Kollumerland: In 1550 is sprake van de *Galgefenne* te Kollum en wel in het testament van de hoofdeling Hessel Boytiema. *FT* nr. 211, p. 448: het gaat daarin om 3 pm land in de G, zonder nadere plaatsbepaling. Vgl. Andreae, *Kollumerland*, 20, die schrijft dat hij het stuk land niet met juistheid kan aanwijzen. Maar globaal is toch wel te zeggen waar het heeft gelegen. De Ommelander kroniekschrijver Johan Rengers van Ten Post weet te melden dat in 1583 de galg van de grietenij Kollumerland toen nog stond '[...] bij Collum bij de Casteleinsz huesz dar nu Sippe Meckama woent anno 1583, dat noch de *Galge venne* heet, und sede mij Wittie Douwes van Anium anno 1583, ter presentie des predicans dat he had dar noch koppen an sien hangen' (Feith, *Johan Rengers van Ten Post* I, 108). Anders gezegd, de galg lag hier vlak bij het Groninger blokhuis dat in 1467-1468 op de plaats van een bestaande stins te Kollum werd gebouwd aan de noordzijde van de buurt, ten westen van de Ryt, waar later Nieuw-Meckamastate verrees. De galg zal aan de Riet hebben gestaan, vermoedelijk niet ver ten noordoosten van Meckemahuis.

Leeuwarderadeel: zie Leeuwarden.

Menaldumadeel: In het oudste criminele sententieboek van het Hof van Friesland staat voor 1516 aangetekend dat een zekere Renick Wythie zoon van Wirdum alias Potmergen op 7 oktober 'buten pijn of bande van ijsser' heeft bekend dat hij een jaar tevoren 20 koeien op het Bildt had helpen stelen. Hij werd veroordeeld om '[...] gebracht te worden toe Dijcxhoerne bij Beetgum om aldaer opgehangen en verworget te werden aen een halve galge'. Het kan zijn dat het een gelegenheidsgalg betrof, maar waarschijnlijker lijkt het dat de dief hier aan de ooit buitendijks geplaatste galg van Menaldumadeel werd gehangen, omdat het pas ingedijkte Bildt nog niet over een eigen galg beschikte (Sannes, *Geschiedenis van het Bildt* I, 63).

Oostdongeradeel: De Ommelander kroniekschrijver Johan Rengers van Ten Post weet mee te delen dat '[...] Anno 1414 [lees: 1514] stund noch ander westersijt [lees: oostersijt] der Pasen gretenien gelge bij Eesmersijl ander noerder dijk vpt wterdijck'.

Ooststellingwerf: De *Galgeberg* van Ooststellingwerf is via de atlanten van Schotanus-Halma (1718) en Eekhoff goed terug te vinden in het noorden van het dorpsgebied van Donkerbroek, min of meer op de grens met Haule, aan de weg langs de Breeberg-schans naar Waskemeer en Duurswold, dat wil zeggen ook vlakbij de grietenijgrens met Opsterland. De plaats is kadastraal goed te achterhalen. Eekhoff tekent op het perceel een mooi bergje, waarop de galg zal hebben gestaan.

Smallingerland: De galg van Smallingerland moet gestaan hebben op het *Galgstik* (toponiemenverzameling FA), op de heide van Nijega, precies aan de grensscheiding met Tietjerksteradeel, op een perceel dat kad. bekend staat als Oudega B811-812. Als zodanig stond de galg goed zichtbaar even ten westen van de centrale weg Dokkum-Drachten-Smale Ee, die al in de 15de eeuw de grietenijen in het oosten van Friesland met elkaar verbond.

Tietjerksteradeel: Voor Tietjerksteradeel zijn twee galgen bekend: de ene stond in het oosten van de grietenij, pal aan het Bergumermeer, op de oostoever. De andere is te vinden in het westen, op de grens tussen Tietjerk en Suawoude. Die aan het meer komt voor in een document uit 1508 over de verkoop van een boerderij met bijbehorend bezit in de buurschap de Joere onder Oostermeer. Het goed wordt beschreven als '[...] dat heem ende heems ummeganck' met een opstreckende 'were' plus 6 grazen land '[...] liggende na der galghen' (GPCVI, 726). Deze zes grazen zullen we westelijk van de weg Eestrum-Oostermeer moeten zoeken aan het eind van de opstrek van De Joere. Dan komen we bij de in het Bergumer Meer uitspringende landtong van de Bollumer Ryd. De andere galg stond op de *Galgewier*, die te lokaliseren is op kad. Hardegarijp A667. Volgens de prekadastrale bezitsreconstructie bevond deze wier, onder Tietjerk, maar dan even ten noorden van de dorpsgrens met Suawoude, zich op het land van Algera state, zo genoemd naar de belangrijkste eigenerfde inwoner van Tietjerk (Tietjerk FC19, SC29).

Westdongeradeel: In Oostdongeradeel, tussen Oosternijkerk en Niawier, voert de *Galgesloot* water af naar de Paesens, die zoals bekend de grens vormde tussen Oost- en Westdongeradeel (Gildemacher, *Waternamen*; vgl. Eekhoff). De naam van de sloot verwijst niet naar de galg van Oostdongeradeel, want die stond bij Ezumerzijl, maar naar die van Westdongeradeel. Dat wordt met zoveel woorden meegedeeld door de Groninger kroniekschrijver Johan Rengers van Ten Post: 'Anno 1414 [lees: 1514] [...] Item de galge van de gretenie des westersijdes van de Pasen [stund noch] vpden wal van de Pasen' (Feith, *Johan Rengers van Ten Post* I, 108). We mogen aannemen dat het bouwsel dan op Westdongeradeelster grond stond precies tegenover de uitmonding van de *Galgesloot*.

Weststellingwerf: Het *Galgeveld* van Weststellingwerf lag volgens de toponiemenverzameling van de FA, te Wolvega, zo'n 1000 m ten zuidoosten van de kerk, aan de doorgaande weg Steenwijk-Heerenveen. In 1832 was (kad. Wolvega A355) het een bosperceel van 5 ha, waarop in de 20ste eeuw, even ten zuiden van het kerkhof een park is aangelegd, de Nieuwe Aanleg geheten.

Wonseradeel: In Wonseradeel is de naam *Galgelân* overgeleverd voor een stuk weiland naast de terp de Wûnser Weeren (Politiek, 'Kerkhof Kimsward', 13). De precieze lokatie bleek tot dusver nog niet te achterhalen, maar wel is duidelijk dat dit galgeland naast of dichtbij de doorgaande weg lag die Wons verbond met Makkum en de zuidelijk daarvan gelegen dorpen..

Wymbritseradeel: Het *Galgeland* onder Offingawier is eenvoudig te lokaliseren op een perceel weiland aan het Kruiswater, aan de westkant van het Sneker Meer, waar de uit Sneek komende Houkesloot de Modderige Geeuw kruist en overgaat in de Jouster vaart (Santema, 'By mar en poel', 59-61).

3. Andere hoge heerlijkheden

Ameland: Van de galg van Ameland bestaat een afbeelding, zij het een zeer kleine, op de kaart van het eiland uit 1731 door Pieter de la Rive (Overdiep, *Toelichting kaart Ameland*, 11). Ook veldnamen als *Galgedobbe* en *De Galch* verwijzen ernaar (Oud, *Woa'de-boek fan ut Amelands*, nrs. 190-192). Overdiep meldt dat het een eenbalksgalg ten oosten van de dijk van de Hollumer miede, zuidelijk van de zandweg naar Ballum, op de onbedijkte griet.

Terschelling: De galg van Terschelling komt voor zover ons bekend voor het eerst voor in een register van kerkelijke goederen van ca. 1560. Daarin is namelijk sprake van een stuk land 'liggende by de galge', behorende tot de landen en renten van de pastorie en de prebende van Midsland en Vijfpoorten (Nationaal archief 's-Gravenhage, Archief Zuid-Holland, Verspreide collecties, nr. 49/50). Hij stond op het *Galgeduin*, dat volgens de toponiemenverzameling van de FA even ten noordwesten van Midsland lag.

Burum: Burum vormde een apart wereldlijk rechtsgebied, los van Kollumerland. De grond van vrijwel het gehele dorp was in bezit van de cisterciënzer abdij Jeruzalem ofwel Gerkesklooster; de rechter werd er derhalve door de abt van dit klooster aangesteld, op dezelfde wijze als overigens in het aan de oostzijde van de Lauwers gelegen dorp Visvliet. Ten teken van de uitoefening der hoge heerlijkheid stond dan ook in beide dorpen een galg. Volgens Andreae, *Kollumerland* II, 75, stond die van Burum aan de op de Lauwers uitkomende dorpsvaart, omdat een '[...] stuk land aldaar gelegen in 1558 als *dye galgefenne* bekend was'. De precieze plek kon tot dusver nog niet worden achterhaald.